لسان العجم

حصّہ دوم

مجموعۂ انتخابات علمی، ادبی، اخلاقی و تاریخی،

نثر و نظم

رقم زدۂ اُدبا و شعرای دورۂ حالیّۂ ایران

مؤلفہ و مرتبہ

میر حسین علی مصنّف "فارسی آموز" وغیرہ

برائے استفادۂ طالبان فارسی جدید

ثانی . . . . . قیمت . . . . . فی جلد ۱/۱

فهرست مضامین

باب اوّل

نثر

باب دوم

نظم

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

باب اوّل

نثر

در عوالم لا متناہی

خوب است اجازہ دہید زمین خود را کہ یکے از کُرّاتِ دوّار و دارائے[1] بیشتر از دہ حرکتِ مختلف است، ترک کردہ، بسرعتِ[2] سیرِ نور کہ در ہر ثانیہ بیش از ہفتاد و پنج ہزار

[1] (دارائے) دارندہ، رکھنے والا + [2] (بسرعتِ سیرِ نور) روشنی کی رفتار کی تیزی کے ساتھ +

فرسخ سیر مے کند، بہ طرف عالمِ عُلویٔ ستارگاں مسافرت اختیار کنیم۔ حرکت شروع شد! دُو ثانیہ بیش نگذشتہ است۔ کہ بہ محیطِ کُرۂ ماہ رسیدہ دہانہ ہائے آتش فشانِ کوہ ہایش را یا درّہ ہائے عمیق خشک، دیدنؔ مے کنیم! بہ رسیدن در کُرۂ ماہ، نظرِ ما بہ طرف زمین، مسکنِ طبیعی و ماوائے خود، متوجہ شدہ، با تعجب مے بینیم کہ کُرّہ بہ آں عظمت و قشنگیؔ بیش از یکؔ لکّۂ سفیدے در فضائے بے انتہائے عالم نیست۔

دیرے نمے گذرد کہ کُرۂ زہرہ نزدیک شدہ توجۂ ما را، بہ جہتِ شباہتِ زیادش بہ مسکنِ اصلیٔ خود زمین، جلب مے کند۔ ازاں ہم بہ سُرعتِ برق در گذشتہ داخل در عالمِ باعظمتِ خورشید، کہ یکے از موحش و مُہیب ترین کُراتِ است، شدہ از نزدیکی

۱؎ دیدن مے کنیم، ملاقات یا ملاحظہ کرتے ہیں۔
۲؎ (قشنگ) عمدہ، خوش نما۔
۳؎ (لکّہ) داغ، دھبا۔

او ہم ، بہ تندیٔ[1] ہر چہ تمام تر ، عبور کردہ به محیطِ مریخ داخل مے شویم - در مقابلِ چشمِ ما ، کرۂ قشنگِ مریخ ، با دریا ہائے صاف و زُلالش ، خلیج ہا ، سواحل و رودخانہ[2] ہائے پُر آبیش ، خود نمائی کردہ ، شہرہائے غریب و عجیبش با ساکنینِ سریع العمل[3] و کار کنِ آں ، نظرِ دِقت[4] ما را بخود معطوف داشتند ، چوں اندک توقفے جایز نیست ، بہ عجلہ از اں در گذشتہ بہ ہیولائے[5] با عظمتِ مشتری نزدیک مے شویم - روزان و شبانِ ایں کرۂ بہ سرعت گذشتہ ، کوہ ہائے آتش فشانِ آں ہُمارہ[6] مشغولِ طوفان ہائے شدید سطح پر ہیجانش ، قیامتِ دیگرے را در نظر ما مجسّم مے کشد!

در آب ہائے بے انتہائے وسیعِ آں حیواناتِ عزیب و عجیبے زندگانی کردہ ،

---

[1] (بہ تندی ہر چہ تمام تر) نہایت تیزی سے ‌‌ +

[2] (رود خانہ) دریا + [3] (ساکنین سریع العمل) جلد جلد کام کرنے والے باشندے + [4] (دِقت) غور + [5] (ہیولا) جسم +

[6] (ہمارہ) ہمیشہ +

هر چہ از انسان بیشتر جستجو مے کنیم کمتر اثرے ازاں مے بینیم! از حرکت[1] باز نہ ایستیم و پروازِ خود را ادامہ[2] دہیم۔ از دور ہیولاے مُوحشے بہ نظر می رسد و مثلِ این است کہ عالمِ دیگرے مانندِ مُشتری در عظمت و سُرعتِ[3] سیر، کہ حلقہ ہاے مُتعددے از نور و حرارت، دورِ آں احاطہ کردہ است، بما نزدیک مے شود! آرے[4] این کرۂ زُحل است کہ براے رفاقتِ خود، ہشت عالمِ کُوچک تر از خود را، کہ بہ دورِ اُو دائماً در حرکت اند، ہمراہ داشتہ، سالیانِ مُتمادی با آنہا بسر بردہ است! از زُحل ہم بگذریم، و پروازِ خود را مداومت دہیم۔ اُو را لوس و نپٹون، آخرین کرۂ ہستند کہ در[5] عرضِ راہِ ما واقع شدہ و داخل در[6] عالمِ شمس ہستند۔

[1] (از حرکت باز نہ ایستیم) ہمیں اپنی رفتار نہ روکنی چاہیے۔ [2] (ادامہ دہیم) جاری رکھیں۔ [3] (سُرعتِ سیر) رفتار کی تیزی۔
[4] (آرے) ہاں۔ [5] (در عرضِ راہِ ما) ہمارے راستے کے درمیان ہیں
[6] (داخل در عالمِ شمس ہستند) نظامِ شمس میں شامل ہیں۔

کرۂ آخری متجاوز از یک ملیارد[1] فرسخ از
کرۂ محقّر ما زمین، کہ مدت ہا است آں
را از نظر محو کردیم، دور است! باز ہم
پرواز کنیم! پس از خروج از ایں عالم
(عالمِ شمس)، تنہا چیزے کہ نظر ما را
جلب مے کند، ہماں حرکتِ کُند و بے[2]
روحِ ستارہ[3] ہاے دُنبالہ دار است، کہ
با کمالِ پریدگیٔ رنگ و پریشانیٔ گیسو،
در عوالمِ بالا، مانندِ گمرہاں، مشغول سیر و
حرکت اند۔ ولے در تمام ایں مدت خورشید،
با نہایتِ درخشندگی و عظمت در وسطِ آسمان
بخود نمای اشتغال داشتہ، ہنوز نتوانستہ ایم
خود را از محیطِ آں خارج کنیم۔ از ابتداے
حرکتِ ما تا حال، یعنی از موقعِ ترک
کردنِ کرۂ زمین تا ورود بہ کرۂ نپلتون،
کہ بہ سرعتِ ہفتاد و پنج ہزار فرسخ در

---

[1] (ملیارد) مساوی ہے ایک ہزار ملین کے (یعنی ۱۰۰۰۰۰۰۰۰۰) فرسخ = ۳ ½ میل کے ۔ [2] (حرکت کُند و بے روح) سست اور بھونڈی حرکت ۔ [3] (ستارہ ہاے دُنبالہ دار) دُمدار ستارے ۔

ہر ثانیہ سیر کردیم، چہار ساعت مے گذرد۔ ساعات پے در پے در گذر است، روزہا، ہفتہ ہا، بلکہ ماہ ہا گذشت کہ بہ ہماں سرعتِ عجیبِ خود در فضائے لاینتاہی[1] مشغولِ سیر بودہ، در عرضِ ایں مدت، چیزے کہ قابلِ دقت و ملاحظہ باشد، جز چندیں ذوذاب[2] و شہاب ہائے متعدد و قطعاتِ کوچک یا بزرگِ کروائی کہ در نتیجۂ تصادم[3] شاں با ہمدیگر خورد[4] شدہ اند، دیدہ نشدہ، تمام ایں مدتِ طولانی را در فضائے خالیٔ مطلق کہ فقط از یک پردۂ ابرِ بسیار رقیق پُر شدہ است، مشغولِ حرکت بودہ ایم۔ ہنوز ہم باید پرواز کنیم۔ شاید بجائے رسیدہ از رنج راہ بیاسائیم[5]۔ پس از گذشتنِ مدتِ

[1] (لاینتاہی) جس کی انتہا نہ ہو ۔

[2] (ذوذاب) دُمدار ستارے۔ (شہاب) ٹوٹنے والا ستارہ ۔ [3] (تصادم) ٹکر ۔

[4] (خورد شدہ اند) ٹکڑے ٹکڑے ہو گئے ہیں ۔

[5] (از رنج راہ بیاسائیم) سفر کا تکان اتاردیں ۔

سہ سال و شش ماہ ، تازہ[1] بہ اوّلین
خورشید کہ نزدیک ترین ثوابت[2] بہ کُرۂ
ناچیز ما ، و بارہا[3] بیش از خورشید خودِ[4] مان
دارائے نور و حرارت است ، رسیدہ ، ازاں
ہم بہ سرعت در گذشتہ ، چوں اندک توقّفے
جایز نیست ، بہ ہماں سرعت ثانیۂ ہفتاد
و پنج ہزار فرسخ ، مسافرت خود را ادامہ
مے دہیم - آرے ، تعجب خواہید کرد اگر
بگوئیم کہ ہزار سال از روزِ حرکت ما گذشتہ،
و در ایں مدت ، کُرّاتِ عظیمہ و خورشید
ہائے متنوعی[5] کہ در عرضِ[6] راہ واقع شدہ
بودند ، دیدن[7] کردیم ! تمام ایں ثوابت نہ تنہا
کانونِ[8] روح و حیات و دارائے نور و حرارت
ہائے ذاتی ہستند ، بلکہ حاوی[9] ساکنین
مخصوص و شناختہ نشدئی بودہ ، ہر کدام
بشخصہ دارائے توابع و متعلقاتے ہستند ، کہ

---

[1] (تازہ) پہلے پہل ✤ [2] (ثوابت) کُند حرکت ستارے ✤ [3] (بارہا بیش) کئی گنا زیادہ ✤ [4] (خودِمان) ہمارا اپنا ✤ [5] (متنوعی) کئی قسم کے ✤
[6] (در عرض راہ) راستے میں ✤ [7] (دیدن کردیم) ہم نے دیکھے ✤ [8] (کانون) بھٹی ✤ [9] (حاوی ساکنین مخصوص) خاص قسم کے باشندے رکھنے والے ✤

عالمِ شمسئ بایں عظمتِ ما در[1] قبالِ اینها از کوچک[2] ترین ذرہ ہم کوچک تر و از حقیر ترین موجودی[3] ہم ناچیز تر است! بہ مخلوقاتِ آں عوالم باید درود[4] فرستادہ کارہاے تاریخیِ آناں را تحسین کنیم - باید از افکار، حرکات، اخلاق و سائرِ عاداتِ شاں مسبوق شدہ[5]، تفاوتِ[6] آناں را از ہمہ حیث با خود بہ سنجیم - آیا بین ساکنینِ آں محیطِ پاک و بے آلایش، جنگ و ستیزے مانندِ کرۂ زمین موجود است؟ آیا اخلاق آنہا مانندِ ساکنینِ عالمِ[7] خاک، فاسد و پست است؟

ہزار سال دیگر گذشت کہ بہ خطِ مستقیم و بدونِ اندک توقف وِ[8] ایستی، در فضاے

---

[1] (در قبالِ اینها) انکے مقابلے ہیں + [2] (کوچک) چھوٹا + [3] (موجودی) ہستی + [4] (درود فرستادہ) سلامتی کی دعا کرکے + [5] (مسبوق شدہ) اطلاع پاکر +
[6] (تفاوت . . . بہ سنجیم) انکا اور اپنا فرق ہر حیثیت میں جانچیں + [7] (عالمِ خاک) زمین + [8] (ایستی) توقف +

لاتناہی مشغولِ پرواز بودہ از ہزاران ہزارہا شموسِ درخشاں عبور کردہ بالآخر واردِ محیطِ بے انتہا و عظیم کہکشاں، کہ عبارت از بلیارد ہا ستارۂ مجتمع است، شدہ، ازاں ہم گذشتہ، خود را در محیطِ بے انتہائے فضائے خالی انداختہ، بہ ہماں سرعتِ معہودِ خود عازمِ سیر مے کنیم۔ متعجب نباشیم اگر در مقابلِ منظرِ ما ستارگاں مانندِ باران مشغول باریدن شوند، چراکہ موقعیتِ[1] ما، در بین ایں گروہِ ثوابت، مانندِ پشۂ ضعیفے است کہ بینِ قطعاتِ[2] درشتِ تگرگِ بہاری واقع شدہ، راہِ فرار نداشتہ باشد، چہ قدر خوب بود اگر مے توانستیم در موقع تولید[3] و فنائے ایں کرات حضور[4] داشتہ باشیم! ایں منظرِ موحش،

---

[1] (موقعیتِ ما) ہماری موجودگی ۔

[2] (قطعاتِ درشتِ تگرگِ بہاری) بہاری اولوں کے بڑے بڑے ٹکڑے ۔

[3] (تولید و فنائے) پیدا اور فنا ہونا ۔

[4] (حضور داشتہ باشیم) ہم موجود ہوں ۔

در عین حالِ دلکش، مارا نباید از رفتار خود، باز داشته، در حرکت خود غفلت کنیم، هنوز هم پرواز کنیم و بالا برویم! هزار سال ده هزار سال، و بالآخره صد هزار سال دیگر گذشت که با همان سرعتِ مافوقِ تصور[1] به طرف بالا، (بالاے خالی) بدونِ اندک سستی و بدونِ مختصر دوّارِ سر و بدونِ ثانیۂ توقف به خطِ مستقیم سیر کردیم! حال هم فرض کنیم یک ملیون سال، بلکه ملیون ها قرنِ دیگر، حرکتِ علویٔ خود را مداومت دهیم، آیا به انتہاے این عالمِ مرئی خواهیم رسید؟ افسوس که به ہزاراں ہزار مسافتِ دور تر و صعب[2] العبورتر از اوّلی بر[3] خواهیم خورد که در سینۂ آں، خورشید ہاے رخشاں و ستارہ ہاے بزرگ جاے دارند و مارا به طرفِ خود دعوت مے کنند[4] و به ناتوانی و عجزِ بشر مے خندند۔ ملیارد ہا موجوداتِ تازہ

[1] (مافوقِ تصور) تصور سے بالا تر ۔ [2] (صعب العبور) ناقابلِ گذر ۔ [3] (برخوردن) ملنا، ملاقات کرنا دیکھنا ۔
[4] (دعوت مے کنند) متوجہ کرتے ہیں ۔

و کُرات عظیمه، در این فضاے بے انتہا مشغولِ خود نمای ہستند کہ عقلِ کلیۂ مخلوقات از ادراکِ کوچک تر و سہل ترین سِرّے از اسرارِ خلقتِ[1] آنہا، عاجز بودہ - ہرچہ بالا برویم بہ عوالمِ تازہ و بہ موجوداتِ بے حد و حصر دیگرے بر مے خوریم - عجب تماشائیست! آیا ہرگز[2] انتہاے براے این عوالم خواہیم دید؟ آیا ہیچ وقت بہ اُفقِ مسدود و محدود بر خواہیم خورد؟ آیا ہیچ سقف و آسمان کہ مانع از حرکتِ ما باشد مشاہدہ خواہیم کرد؟ ہمیشہ ہمیں قصہ و ہمیں ہوا است! پس خوب است بہ بینیم آیا کجا ہستیم؟ آیا در تمامِ مدتِ این ملیون ہا سال، با این حرکتِ ما فوقِ تصورِ خود چہ قدر راہ طے کردہ ایم؟ آرے تازہ[3] داخل در دہلیزِ فضاے لایتناہی شدہ، جلو[4] و مدِ نظرِ ما فضاے[5] باز است کہ

---

[1] (خلقت) پیدائش * [2] (ہرگز) کبھی
[3] (تازہ) ابھی * [4] (جلو) سامنے - آگے *
[5] (فضاے باز است) کھلی فضاے *

تنہا تعریف آں این است کہ انتہا ندارد!!!
باید تصدیق کرد کہ تا حال یک قدم ہم
برنداشتہ ایم! در این مدت ما ہمارہ در ہماں
نقطۂ اوّلیہ بودہ و خواہیم بود! ہمہ جا مرکز بودہ
ہیچ[1] جا محیط نیست! جلوئے[2] ما فضائے باز
است کہ مطالع آں ہنوز شروع نشدہ است۔
آیا تا حال بہ ہیچ یک از سادہ ترین اسرار
خلقت الٰہی پے بردہ ایم؟ متاسفانہ باید
اذعان[3] کرد کہ ہیچ و فقط ہیچ چیز ازاں را
نہ فہمیدہ ایم! اگر بالفرض الی[4] الابد زندہ بمانیم
و ہمیں سیر خود را ادامہ دہیم، بہ تماشائے[5]
انتہا نایل و موفق نشدہ، اگر از یکے از نقاط
متصورہ بہ[6] پائیں پرت شویم، تا ابد و
ہمیشہ سقوط[7] خواہیم کرد، بدون اینکہ بہ عمق

---

[1] (ہیچ جا محیط نیست) کہیں بھی کنارہ نہیں ہے + [2] (جلوے ما) ہمارے سامنے + [3] (باید اذعان کرد) تسلیم کرنا چاہیئے + [4] (الے الابد) ہمیشہ تک۔ ابدالآباد تک + [5] (بہ تماشائے انتہا نایل و موفق نشدہ) انتہا کو دیکھنے میں کامیاب نہ ہو کر + [6] (بہ پائیں پرت شویم) نیچے کی طرف گریں + [7] (سقوط خواہیم کرد) نیچے کو گرتے جائیں گے +

ایں گوداِل[1] بے انتہا بر خوریم! نہ از طرفِ راست نہ از طرفِ چپ، نہ از بالا و نہ از پائیں، نہ از شمال نہ از جنوب، نہ از مشرق نہ از مغرب، و بالآخر از ہیچ طرف، بہ انتہا نخواہیم رسید، و فقط و فقط لاَیَتناہی یا تمام معانئ خود در مقابلِ ما عرض[2] و وجود مے کند۔

خ ۔ ب ۔ طبا طبائی

شیخ جعفر حلاّج[3] چہ طور مرد سیاسی شد

مے خواہید بدانید من چہ طور مردِ سیاسی شدم؟ بشنوید، برائے تان[4] نقل کنم ۔

---

[1] (گودال) گہرائی۔ [2] (عرض و وجود مے کند) سامنے موجود رہتا ہے۔ [3] (حلاّج) دُھنیا۔
[4] (برائے تان نقل کنم) تمہارے واسطے بیان کرتا ہوں۔

چہار سال پیش مردے بودم حلاج و کارم پنبہ[1] زنی بود، روزے مے شد، دو[2] ہزار، روزے مے شد، یک تومان[3]، در[4] مے آوردم و شام کہ مے شد، نان و گوشت بخانہ مے بردم۔ اما زنِ ناقصُ العقل ہر شب بناسے سرزنش را گذاشتہ مے گفت :۔ ہے[5] برو، زِہ[6]۔ زِہ۔ زِہ، سَر[7] پا بنشیں، پنبہ بزن و شب بخانہ برگرد، در صورتے کہ ہمسایۂ[8] مان، حاج[9] علی کہ یک سال پیش مثلِ ما قلاّش بود، کم کم[10] داخلِ آدم شدہ و برو[11]

[1] (پنبہ زنی) روئی دُھنکنا۔ [2] (ہزار) یعنی قران جو ہزار دینار کے مساوی تصور کیا جاتا ہے، ایک قران چونی کے برابر اور قریباً اسی قیمت کا نقرئی سکہ ہے۔ [3] (تومان) دس قران مساوی ہیں ایک تومان کے، تومان بذاتِ خود کوئی سکہ نہیں۔ [4] (در مے آوردم) کما لاتا تھا، نکال لاتا تھا۔ [5] (ہے برو) ہے تواتر ظاہر کرتا ہے یعنی ہر روز جا جا کر۔ [6] (زِہ۔ زِہ۔ زِہ) روئی دُھنکنے کی آواز۔ [7] (سر پا بنشیں) پاؤں کے بل بیٹھ کر۔ [8] (ہمسایۂ مان) ہمارا ہمسایہ۔ [9] (حاج علی۔ اختصاراً حاجی کو حاج کہتے ہیں۔ [10] (کم کم داخلِ آدم شدہ) رفتہ رفتہ انسانوں میں شمار ہونے لگا ہے۔ [11] (برو و بیائے پیدا کردہ) لوگوں کے ساتھ آمد و رفت کرنے لگا ہے۔

و بپائے پیدا کردہ ، و زنش مے گوید کہ ہمیں روزہا ہم وکیل[1] "مجلس" مے شود، با ما ہے صد تومان و ہزار احترام ، اما تو ، تا لب لحد ، باید روز پینہ بزنی و شام با نان و گوشت بخانہ برگردی ۔

بلے زنم حق داشت مرا ملامت کند۔

حاج علی بے سروپا ، از بس سگ دوی[2] کردہ بود برائے خود آدمے شدہ بود، اسمش را توئے روزنامہ ہا نوشتند و مے گفتند مرد سیاسی و دموکرات[3] شدہ و عماً قریب[4] با پادشاہ و وزیر نشست و برخاست خواہد کرد ۔

خودم ہم ، راستیش[5] ایں است ، از ایں زہ زہ سیر شدہ بودم ، یک شب دیگر ، زنِ[6]

[1] (وکیل مجلس مے شود) پارلیمنٹ کا ممبر بن جائے گا ۔
[2] (سگ دوی کردہ بود) کتے کی طرح مارا مارا پھرتا رہا تھا ۔
[3] (دموکرات ، انگریزی) لفظ ہے یعنی جمہوریت خواہ ۔
[4] (عماً قریب) عنقریب ۔ [5] (راستیش ایں است) حقیقت یہ ہے ۔
[6] (زنِ بے چشم و رویم) میری بے لحاظ عورت ۔

بے چشم و رُویم، سرزنش را بہ[۱] تُحنکی رسانید۔ با خود قرار گذاشتم کہ کم کم از حلاجی[۲] کنارہ گرفتہ در ہمان[۳] خطِ "حاج علی" بیفتم۔ از قضا[۴] بخت مان ہم زد، و خدا خودش، کار را، ہمان طور کہ مے خواستم، راست آورد۔ نمے دانم چہ اتفاقے افتاد کہ توئے[۵] بازارہا ہیاہوئے[۶] افتاد کہ دُکان ہا را بہ بندید و در "مجلس" اجتماع کنید۔ ما ہم مثل خرِ[۷] وا ماندہ کہ معطّل[۸] ہِش باشد، مثلِ برق دُکان را درو[۹] تختہ کردیم و افتادیم توئے بازار ہا و بنائے[۱۰] داد و فریادے گذاشتیم کہ

---

[۱] (بہ تحنکی رسانید) حد سے گذار دیا ◆ [۲] (حلاجی) دُھنیئے کا پیشہ ◆
[۳] (در ہمان خطِ حاج علی) حاجی علی کے طریقے پہ ◆
[۴] (از قضا بخت مان ہم زد) اتفاق سے میرا نصیب چمکا ◆
[۵] (توے بازار ہا) بازاروں کے بیچ بیں ◆
[۶] (ہیاہوئے) شور و شر ◆ [۷] (مثل خرِ وا ماندہ) تھکے ہوئے گدھے کی طرح ◆ [۸] (کہ معطل ہش باشد) جو "ہش" کا منتظر ہو۔ گدھے کو چلانے کے واسطے ہش ہش کی آواز دیتے ہیں ◆ [۹] (درو تختہ کردن) دروازے بند کرنا ◆
[۱۰] (بنائے داد و فریادے گذاشتیم) شور و غل کرنا شروع کیا ◆

آں سرش[1] پیدا نبود - پیش ازیں دیدہ بودیم که در ایں جور موقع ہا چہ ہا[2] مے گفتند و من ہم بنا ے گفتن را گذاشتم و زیادہ ہا مے زدم که دیگر بپا[3] و تماشا کن ، مے گفتم :- اے با غیرت ایرانی ، وطن از دست رفت ، تا کے خاک[4] تو سری ، اتحاد ، اتفاق ، برادری ، بیائید آخر کار را یکسرہ[5] کنیم ، یا مے میریم و اسم با شرفے باقی مے گذاریم ، و یا مے مانیم و ازیں ذلت و خجالت مے رہیم ، یا اللہ غیرت ! یا اللہ رحمت ! یکے گفت : دکان ہا بستہ باشد تا بکار ہاے مان رسیدگی[6] شود - دیگرے گفت :- بازار وا نکنید تا مجلس استبداد را از سر[7] مان دور کنند - بمن راستی[8]

[1] (آں سرش پیدا نبود) جس کا کچھ اندازہ یا انجام معلوم نہ تھا ٭
[2] (در ایں جور موقع ہا چہ ہا مے گفتند) ایسے موقعوں پر کیا کیا کہتے ہیں ٭
[3] (بپا و تماشا کن) محاورہ ہے یعنی دیکھنے کے لایق تھا ٭ [4] (تا کے خاک توسری) محاورہ ہے یعنی کب تک خاک اڑاتے پھریں گے ٭ [5] (کار را یکسرہ کنیم) یعنی کام کو یا ادھر کریں یا ادھر ٭ [6] (رسیدگی) درستی ، انصاف [7] (از سر مان) ہمارے سروں سے ٭ [8] (راستی راستی) سچ پوچھئے تو ٭

راستی مطلب مشتبه شده بود که گویا همهٔ[1] اینها نتیجهٔ داد و فریاد من است ، همتم افزود و حرف[2] ہائے گُلفتے مے زدم کہ بعد ہا خودم را ہم بہ تعجب آورد ۔ مخصوصاً وقتے گفتم کہ شاہ ہم اگر کمک نکند از تخت پا ئینش مے کشیم ، اثرے مخصوصے کرد ۔

اوّل از گوشہ[3] و کنار دوست و آشنا ہا پیش آمدند و گفتند :۔ شیخ جعفر خدا مددگارت باد ، مگر عقل از سرت پریدہ ، ہذیان[4] مے بافی ، آدم علاج را باید فضولی ہا چہ کار ؟ برو[5] بدہ عقلت را عوض کنند ۔ ولے این حرف ہا تو[6] گوش شیخ جعفر نمے رفت ، و در محبت وطن کار را از این ہا گذرانیدہ ،

[1] (ہمۂ اینہا) یہ سب کچھ ۔
[2] (حرف ہائے گُلفتے مے زدم) میں بڑی بڑی باتیں کرتا تھا ۔
[3] (از گوشہ و کنار) اِدھر اُدھر سے ۔
[4] (ہذیان مے بافی) فضول بکتا ہے ۔
[5] (عقلت را عوض کنند) تیرا دماغ بدل دیں یعنی جا کے عقل کے ناخن لے ۔ [6] (تو) اندر ۔

پے[1] صدا را بلند کردہ غلغلہ درمیانِ بازار ہا
مے انداختم و صدایم رُوے[2] صداے بستنی
فروش را مے گرفت۔ کم کم بیکارہ ہا دور دورِ
ما افتادند و ما، خودِ مان را، صاحب حشم
و سپاہ دیدیم و مثلِ شترِ مست راہِ "مجلس"
را پیش گرفتیم، و جمعیتِ مان ہم زیادہ ترشدہ
مے رفت و ہمیں کہ جلوے دربِ[3] "مجلس"
رسیدیم ہزار نفری شدہ بودیم۔ دمِ[4] "مجلس"
قراول[5] جلوے[6]، گرفت کہ داخل نشویم۔
خواستیم بہ توپ[7] و تشر از میدان درش کنیم[8]،
دیدم آدمِ کہنہ کار است و ترک ہم بود،
و زبان[9] نافہم، و قطارِ[10] فشنگ دورِ کمر۔ این
بود کہ رُو بہ جمعیت کردہ گفتم:۔ مردم!

---

[1] (پے) متواتر + [2] (روے صداے بستنی فروش را مے گرفت) قفلی فروش کی آواز کو دبا دیتی تھی + [3] (جلوے دربِ مجلس) پارلیمنٹ کے دروازے کے سامنے + [4] (دمِ مجلس) پارلیمنٹ کے سامنے + [5] (قراول) پہرہ دار + [6] (جلو گرفتن) روکنا + [7] (بہ توپ و تشر) دھمکا ڈرا کر +
[8] (از میدان درش کنیم) اُس کو مرعوب کریں +
[9] (زبان نافہم) بولی نہ سمجھتا تھا +
[10] (قطارِ فشنگ) کارتوسوں کی حمائل +

احترامِ قانون لازم است ، ولے یک نفر باید دادِ طلب[1] شده بہ عرضِ وکلا برساند[2] کہ فلانی[3] با صد ہزار جمعیت آمدہ داد خواہی مے کند و مے گوید :- امروز روزے است کہ وکلاے ملتِ شجاع و نجیبِ ایران باید تکلیفِ[4] خود را ادا کنند و اِلّا ملت حاضر است جانِ خود را فدا کند و مسئول نمے شوم[5] کہ جلوے[6] ملت را بتوانم بگیرم ۔ فوراً جوانے کہ گویا از پیش خدمت ہاے "مجلس" بود ، آمد و گفت:۔ پیغام را مے رسانم ۔ و داخلِ "مجلس" شد ۔ چند دقیقہ نگذشت کہ از داخلِ "مجلس" آمدند و جنابِ آقا شیخ جعفر را احضار[7] کردند ۔ ماہم ، بادے[8] در آستین انداختہ ، داخل شدیم۔

---

[1] (دادِ طلب شدہ) اپنی رضا و رغبت سے [2] (بہ عرضِ وکلا برساند) ممبرانِ پارلیمنٹ کو اطلاع دے [3] (فلانی) فلاں شخص [4] (تکلیفِ خود را ادا کنند) اپنا فرض ادا کریں [5] (مسئول نمے شوم) میں جوابدار نہ ہونگا [6] (جلوے ملت را بتوانم بگیرم) کہ قوم کی روک تھام کرسکوں [7] (احضار کردند) بلا بھیجا [8] (بادے در آستین انداختہ) بڑے فخر سے

ولے پیش[1] خود فکر کردم کہ اگر حالا از تو
بپرسند حرفت[2] چیست و مقصودت کدام
است؟ چہ جوابے میدہی؟ حتیٰ میخواستم
کہ از پیش خدمت کہ پہلویم[3] راہ می رفت
و راہ را نشان میداد، بپرسم برادر این
مسئلۂ امروزہ چہ قضیہ است و مطلب[4] سر
چیست و بازار ہا را چرا بستہ اند؟ ولے
دیگر فرصت نہ شد و یک دفعہ خودم را
در محضر وکلا یافتم و از دست[5] پاچگی یک
لنگہ گفشم[6] از پادر[7] آمد، و یک پا کفش و
یک پا برہنہ وارد شدم - دفعہ اولی بود کہ
چشمم بہ چنین مجلسے افتاد - فکل[8] ہا، خدا
بدہد برکت! عمامہ ہا ہم در آں بین دیدہ
می شد - سرتا سر ردیف[9] صندلی ہا نشستہ

---

[1] (پیش ... کردم) میں نے دل میں سوچا + [2] (حرفت چیست) بات کیا ہے
[3] (پہلویم راہ میرفت) جو میرے ساتھ چل رہا تھا + [4] (مطلب سر چیست) جھگڑا کس بات پر ہے + [5] (دست پاچگی) گھبراہٹ + [6] (یک لنگہ گفشم) یعنی میری ایک جوتی + [7] (از پا در آمد) پاؤں سے نکل گئی +
[8] (فکل ہا) فکل فرانسیسی میں نکٹائی کو کہتے ہیں یعنی نکٹائی والے وہاں بیٹھے تھے
[9] (ردیف ... نشستہ) کرسیوں پر بیٹھے تھے +

در جاے بلندی چند نفر گندہ[1] کلّہ ہا متمکن
و دو سہ نفر زیرِ دست آنہا، قلم بدست،
مثل موکلین کہ ثواب و عقاب ہر کسے را
در نامۂ اعمالش مے نویسند، کاغذ بود کہ
سیاہ میکردند۔ خلاصہ یک نفر فکلی[2]
سفید موے، کہ روے صندلی ہاے ردیف[3]
اوّل نشستہ بود، رو بمن کردہ گفت:۔
جناب حاجی شیخ جعفر! ہیئت دولت اقدامات[4]
سریعہ و جدّی بہ عمل آوردہ کہ مطالب،
چنانکہ آرزوے ملت است، انجام یابد و
خیلے جاے امید واری است کہ نتائج
مطلوبہ بدست آید، از جناب عالی کہ علمدارِ
حقوقِ ملی ہستید، خواہشمندم ملت را خاموش
نمائید و از جانب من قول بدہید کہ آمال
ملت کما[5] ہو حق بہ عمل خواہد آمد۔ بعد ازاں

---

[1] (گندہ کلّہ ہا) موٹے سروں والے، یعنی بڑے معتبر و معزز لوگ [2] (فکلی) کالر نکٹائی پوش ×
[3] (ردیف اول) پہلی قطار × [4] (اقدامات سریعہ و جدّی بہ عمل آوردہ) کوشش سے فوری کار روائی پر عمل پیرا ہو کر × [5] (کما ہو حق) جیساکہ لازم ہے ×

چند نفر دیگر هم خیلے حرف ہاے پیچیدہ زدند دے من چیز یکہ دستگیرم شد ایں بود کہ فِکلی مُوے سفید اوّلی وزیرُ الوزرا بود و باقی دیگر ہم سر گندہ ہا، و موکرات ہا و اعتدالی ہا و زہر مار ہاے دیگر۔ ہمیں کہ دوبارہ از در "مجلس" بیروں آمدم خیال داشتم براے جمعیت نطقے مفصلے بکنم و ازیں حرفہاے کہ تازہ بہ گوشم خوردہ بود چند تاے قالب[2] زدہ سکہ کنم، ولے دیدم مردم بکلی متفرق شدہ اند و پیٔ کار ہاے خود رفتہ اند۔ من ہم سر را پائیں انداختہ بہ طرف خانہ رواں شدم کہ ہرچہ[3] زود تر خبر را بہ زنم برسانم۔ در میدان فراشے[4] را، کہ[5] داؤطلب رساندن پیغامِ آقا جعفر شدہ بود دیدم،

---

[1] (دےمن چیز یکہ دستگیرم شد) اور جو کچھ میں سمجھا +
[2] (قالب زدہ سکہ کنم) گھڑ کر چلا دوں +
[3] (ہرچہ زود تر) جتنا جلد ہو سکے + [4] (فراش) چپراسی +
[5] (داؤطلب) رضا کار۔ یعنی جو شخص بلا جبر و اکراہ اپنی خوشی سے کسی کام کے کرنے پر رضامند ہو جائے +

روے نیمکتے[1] قہوہ خانہ نشستہ مشغول خوردن
چاے است - گویا بکلی فراموش کردہ کہ
چند دقیقہ پیش واسطہ این ہیئت دولت
و ملت بودہ است - ما ہم فکر کنان بہ طرفِ
خانہ روان بودیم و بخود مے گفتیم کہ امشب
اگرچہ زن و بچہ مان باید سر[2] گرسنہ بہ زمین
بگذارند ولے ماہم مردِ سیاسی شدہ ایم *

پیش ازانکہ خودم بخانہ رسیدہ باشم شرحِ
شجاعتم بہ آنجا رسیدہ بود و ہنوز از در داخل
نہ شدہ بودم کہ مادرِ حسنی خندان پیش آمد
و ہزار اظہارِ مہربانی نمودہ گفت :- آفرین،
حالا تازہ براے[3] خود آدمے شدی، و بروز
ہیچ کس نبودی، امروز بر ضدِ شاہ و صدرِ
اعظم علم بلند مے نمائی، مثلِ بلبل نطق میکنی،
مردم میگویند خودِ صدرِ اعظم وحشت را بوسیدہ
است، مرحبا! ہزار آفرین!! حالا زنِ حاج

---

[1] (نیمکت) بینچ، صوفہ * [2] (سر گرسنہ بہ زمین بگذارند) بھوکے سو رہیں * [3] (براے خود آدمے شدی) تو بھی انسانوں میں شمار ہونے لگ گیا ہے *

علی از حدت ہزکد - من دیدم زنم راستی[1] راستی خیال مے کند شوہرش رستم دستانے شده - من ہم بادے[2] در آستیں انداختہ گفتم :- بلے مملکت صاحبے دارد ، آمال[3] ملت باید به عمل آید ٭

خلاصہ آنچہ از کلمات و جملہ ہاے عجیب و غریب کہ در "مجلس" شنیده بودم اینجا تحویل[4] دادم و حتی ا به اوہم[5] مسئلہ را مشتبہ نمودم ٭

فرداے صبح روز نامہ ہاے پایہ تخت ، ہر کدام با شرح و تفصیل ، گذارشات[6] دیروزه را نوشتند و حدت[7] و حرارت مرا حمل به بیداری "حسیات ملت" کردند ، یک نفر نمایندهٔ "روز نامهٔ حقیقت" بمن "انترویو"[8]

---

[1] (راستی راستی) سچ مچ ٭ [2] (بادے ... گفتم) فخر سے کہا ٭ [3] (آمال ... آید) قوم کی امیدیں پوری ہونی چاہیئے ٭ [4] (تحویل دادم) دہرادئے ٭ [5] (به اوہم ... نمودم) اُسے بھی اس امر کے متعلق دہوکے میں ڈالدیا [6] (گذارشات دیروزه) کل کے واقعات ٭ [7] (حدت و حرارت) جوش و خروش ٭ [8] (انترویو) انگریزی لفظ ہے انٹرویو یعنی ملاقات ٭

کرد و یک چیز[1] ہاے آب نکشیدہ از من
مے پرسید کہ بہ عقل من نمے رسید۔ ازاں
خوش مزہ تر، یک فرنگی آمد کہ عکس[2] مرا
ببیندازد، زنم صد تا فحش[3] داد و دیہ خانہ
را اصلا باز نکرد۔ خلاصہ، اوّل علامت اینکہ
مرد سیاسی شدہ ام ہمیں بود کہ ہماں فردا
ہے روز نامہ[4] بود کہ پشت سر روز نامہ،
مثلِ ملخے کہ بہ خرمن بیفتند، بخانۂ من باریدن
گرفت۔ دیگر لقبے نبود کہ بما ندادند، "پیشوائے
حقیقیٔ ملت" "پدر وطن پرستان" "فدائے
ملک و ملت" افسوس کہ زنم درست معنئ
ایں را نمے فہمید و خودم ہم فہمِ مان از
زنِ مان زیادہ تر نبود ؛

خلاصہ، پیش از ظہر ہمان روز "حاجی علی"
بہ دیدنم[5] آمد و گفت :۔ مے خواہم با شما

---

[1] (چیز ہاے آب نکشیدہ) ایسی باتیں جو کبھی سنی نہ تھیں ؛ [2] (عکس مرا ببیندازد) میرا فوٹو لے ؛ [3] (فحش داد) اُس کو گالیاں دیں ؛
[4] (روز نامہ بود کہ پشتِ سر روز نامہ) اخبار پر اخبار تھے (درست) اچھی طرح سے ؛ [5] (بہ دیدنم آمد) میری ملاقات کو آیا ؛

صحبت[۱] کنم - قلیان[۲] چاق کردم ، به دستش دادم و گفتم :- حاضر شنیدن فرمایشات شما ہستم - "حاج علی" پکے[۳] به قلیان زد و ابرو ہا را بالا انداختہ گفت :- برادر ! معلوم می شود ناخوشیٔ[۴] من در تو ہم سرایت کردہ و بقولِ مشہور ، تیرِ[۵] تو ہم دارد بوے قرمہ سبزی میگیرد ، و اگرچہ ہمکار[۶] چشمِ دیدنِ ہمکار ندارد ، ولے آدم عاقل باید کلہ[۷] اش باز تر از اینہا باشد ، مقصود از دردِ سر دادن این است کہ برادر تو اگرچہ دیروز یک دفعہ راہ صد سالہ رفتی و الآن[۸] در

---

۱ (صحبت کنم) باتیں کروں ۔ ۲ (قلیان چاق کردم) میں نے حقہ بھرا ۔ ۳ (پکے به قلیان زد) حقے کا ایک دم لگایا ۔
۴ (ناخوشیٔ من) میری بیماری نے ۔ ۵ (تیر تو ہم دارد بوے قرمہ سبزی میگیرد) محاورہ ہے ، یعنی تجھے بھی محلوں کے خواب آنے لگے ہیں ۔ ۶ (ہمکار چشم دیدنِ ہمکار را ندارد) پیشہ ور اپنے ہم پیشہ کو دیکھ نہیں سکتا ۔ ۷ (کلہ اش باز تر ازین ہا باشد) اُس کا حوصلہ بڑا ہونا چاہئے ۔
۸ (الآن) ابھی ، اسی وقت ۔

کوچه و بازار اسمت بر سر همه زبان ها است ، ولے هرچه باشد در این راه یک[1] پیراهن از تو بیشتر پاره کرده ایم ، بهتر آنست که دست[2] بدست هم بدهیم و در این راهِ پر خطرِ سیاست پشت و پناهِ همدیگر باشیم ، البته شنیدهٔ که یک[3] دست صدا ندارد ، آن هم مخصوصاً درکار هاے سیاسی ! گمان کردی همین که امروز دست و پا زدی و با وزیر و وکیل طرف[4] شدی دیگر ثانت[5] توے روغن است ، خیر[6]، آخوی خوابی ، خبر نداری که دیگر حریفانِ سیاسی درکمین اند ، همین فردا است که تگرگ افترا و بهتان چناں بر سرت باریدن خواهد گرفت

[1] (یک پیراهن از تو بیشتر پاره کرده ایم) محاورہ ہے یعنی میں تجھ سے زیادہ تجربہ رکھتا ہوں + [2] (دست بدست هم بدهیم) آپس میں ملکر کام کریں۔ [3] (یک دست صدا ندارد) تالی ایک ہاتھ سے نہیں بجتی + [4] (طرف شدی) مقابلے پر اتر آیا ہے +
[5] (ثانت توئے روغن است) محاورہ ہے یعنی تیری پانچوں گھی میں ہیں + [6] (خیر) نہیں +

کہ کمترین نتیجۂ آں ایں مے شود کہ زنِ بخانہ ات حرام، عرقت نجس و تفلت واجب مے گردد۔" حاج علی" پس از ایں حرف ہا چناں یک چپکے بہ قلیان زد کہ دُود از دُو لُولۂ دماغش با قوتِ تمام بیروں جہیدن گذاشت۔ من اگرچہ از حرف ہایش چیزے دستگیرم نہ شدہ بود و درست سردر نیاوردہ بودم، ولے "حاج علی" را مے دانستم گرگِ باراں خوردہ و آدم با تجربہ و با تدبیرے است، گفتم:۔ ہرچہ فرمایش باشد، حاضرم۔ پس بناشد کہ من در بازار حسنے المقدور سعی کنم کہ "حاج علی" بہ وکالت برسد، و او ہم صاف و راست بودہ در کار ہاے سیاسی مرا رہنما باشد۔

لہ (زن بخانہ ات حرام) محاورہ ہے یعنی لوگ تیرا ناک میں دم کردینگے
لہ (از دُو لُولۂ دماغش) اُس کی ناک کی دو نالیوں یعنی نتھنوں میں سے۔
لہ (چیزے ... نہ شدہ بود) میرے پلّے کچھ نہ پڑا تھا۔
لہ (درست سردر نیاوردہ بودم) میں اچھی طرح نہ سمجھا۔ لہ (پس بناشد) تب صلاح یہ ٹھیری کہ۔ لہ (بہ وکالت برسد) پارلیمنٹ کا ممبر ہوجائے۔

بعد "حاجی علی" بعضے نصیحت ہائے آب نہ کشیدہ[1] بگوشِ من خواند و بہ قولِ خودش پائے مرا روئے پلۂ اوّلِ نردبانِ سیاست[2] گذاشت۔ وقتے کہ بلند شدہ بود[3] بر ود، پرسیدم "جلسۂ" آیندہ کے و کجا خواہد بود۔ کلمۂ "جلسۂ" تا آں وقت بگوشم نخوردہ بود۔ در جواب معطل ماندم[4]۔ "حاجی علی" زیرک بود، مطلب دستگیرش شد[5]۔ گفت:- حق داری نہ فہمی[6]، چوں معروف است زرگرہا زبان زرگری دارند، سیاسیون ہم زبانِ مخصوصے دارند کہ کم کم[7] تو ہم بہ آں آشنا خواہی شد، مثلاً ہمیں کلمۂ "جلسہ" یعنی صحبت، و ہماں طور کہ بہ ہمدیگر میگویند ہمدیگر را کے خواہیم دید، پس سیاسیون

[1] (آب نہ کشیدہ) جو کبھی سنی نہ تھیں ٭ [2] (روئے پلۂ اوّلِ نردبانِ سیاست) سیاسیات کی سیڑھی کے پہلے ڈنڈے پر ٭
[3] (بلند شدہ بود) جب کھڑا ہوا ٭ [4] (در جواب معطل ماندم) میں جواب دینے سے قاصر رہا ٭ [5] (مطلب دستگیرش شد) وہ حقیقت کو تاڑ گیا
[6] (حق داری نہ فہمی) یعنی تو اس لفظ کو نہ سمجھنے میں حق بجانب ہے ٭ [7] (کم کم) رفتہ رفتہ ٭

میگوئید دیگر کے "جلسہ" خواہیم داشت۔ بناشد ازاں[1] بہ بعد "حاج علی" در ہر "جلسہ" چند کلمہ از ایں زبان یادِ[2] من بدہد، و در ہماں روز مبلغے[3] از آں کلمات یادم داد کہ ایں چند[4] تاش ہنوز ہم خاطرم ہست، حُریت :- یعنی آزادی، مساوات :- یعنی ہمسری، کنستی[5] تو یون :- یعنی ..... یعنی ..... فراموشم شد، زندہ باد :- یعنی خدا عمرش بدہد ٭

"حاج علی" کہ بیروں رفت، من ہم سَرو[6] صورتے ترتیب دادم و بہ زنم گفتم :- "جلسہ دارم" و رفتم، سرے[7] بہ بازار زدہ بہ بینم، دنیا درچہ حال است۔ از سلام سلام بقال و چقال دستگیرم شد کہ صیتِ عظمتِ ما بگوشِ

[1] (ازاں بہ بعد) بعد ازاں ٭ [2] (یادِ من بدہد) مجھے سکھائے ٭ [3] (مبلغے) بہت سے ٭ [4] (چند تاش) چند تا ازاں۔ اُن میں سے کئی ایک (خاطرم ہست) مجھے یاد ہیں ٭ [5] (کنستی تو یون) فرانسیسی لفظ ہے یعنی کنسٹی ٹیوشنل، آئینی ٭ [6] (سَرو صورتے ترتیب دادم) یعنی میں اپنا منہ سر دھو دھا کر درست ہوگیا ٭ [7] (سرے بہ بازار زدہ بہ بینم) سرزدن بمعنی ملاحظہ کردن یعنی بازار جاکر پتا لگاؤں ٭

آنہا رسیدہ و دہ پانزدہ روزے مے توانم تشبیہ[1]
زندگانی کنم - درپیشِ خود خندہ کردہ[2] گفتم:-
زندہ باد شیخ جعفرِ پنبہ زن پیشواے ملت۔
چند نفر دورم را گرفتند[3] و پس ازاں کہ از
من تعریف و تمجید کردند، ہر کدام یواش یواش[4]
بناے تظلم[5] از یک کسے را گذاشتند:- یکے را
مے دانم فلانُ السلطنۃ بزور از خانہ اش
بیروں کردہ و ملکش را تصاحب نمودہ[6] - یکے
دیگر را یکے از علما بزور مجبور کردہ زنش را
طلاق بدہد و خودش زن را کہ داراے آب و
رنگے بود[7]، بہ نکاح خود آوردہ - خلاصہ تا
بہ بازار رسیدم، تمامِ طومارِ مرافعہ[8] ہاے شرعی

---

[1] (تشبیہ زندگانی کنم) اُدھار سے کر گذارہ کردن *
[2] (در پیشِ خود خندہ کردم) میں اپنے دل میں ہنسا *
[3] (دورم را گرفتند) میرے گرد جمع ہو گئے * [4] (یواش یواش) آہستہ آہستہ * [5] (تظلم) شکایت * [6] (ملکش را تصاحب نمودہ) اس کی جائداد پر قبضہ کر لیا ہے *
[7] (داراے آب و رنگے بود) اچھی شکل صورت رکھتی تھی *
[8] (مرافعہ) جھگڑا، تنازع * (شرعی و عرفی) دینی و دنیوی *

و عرقِی صد سالۂ شہر طہران را بگوشم خواندند۔ من ہم ہے قول و وعدہ بود کہ مثلِ ریگ خرچ میکردم، و "خدا عمرت بدہد" و "دشمن ہات را ذلیل کند" توکیسہ کردم ٭

کم کم بہ بازار رسیدہ بودم، و تا درجۂ برائے مردِ سیاسی لازم است، رُویم را شیرین و بشاش و خندان ساختہ جواب سلام را مے دادم، و چوں مردم مے پرسیدند۔ جنابِ شیخ! تازۂ خدمت شما چیست؟ من ہم، مثلِ اینکہ سر سیم مخصوصِ وزارت خانۂ ایران بہ اُطاق من وصل باشد، جواب ہائے مختصر و معمّا مانند از قبیلِ "خدا رحم کند" "چندان بد نیست" "جائے امید وار نیست"

(دشمن ہات) دشمن ہائے تو ٭ (توکیسہ کردم) محاورہ ہے یعنی میرے پلے پڑے ٭ (تا درجہ) جہاں تک ٭ (تازہ خدمتِ شما چیست) تازہ خبر آپ کے پاس کیا ہے۔ یعنی تازہ خبر سنائیے ٭ (سر سیم مخصوصِ وزارت خانۂ ایران بہ اُطاق من وصل باشد) ایران کے وزارت خانے کے تار کا سرا میرے کمرے سے ملا ہو

"حالات مساعد است" وغیرہ مے دادم ۔ حتیٰ
رسیدیم جلوے[1] دکانم، و معطل[2] ماندہ بودم
چہ بکنم ۔ جیبم از آئینۂ عروساں[3] پاک تر
بود، و از ہیچ جا یک پول سیاہ سراغ[4]
نداشتم ۔ با خود مے گفتم کہ دکان باز کردہ
شروع بہ کارِ خود کنم، ولے پیشہ زنی منافی
با شان[5] و مقام من بود ۔ در[6] ہمیں بین
صدائے سلام علیکم چرتم[7] را از ہم دراند،
و در مقابلِ خود شخصے را دیدم کہ گویا در
ہر عضوش یک فنر[8] کار گذاشتہ بودند،
مے گفت: ۔ خانہ زادم، کمترین شما ہستم،
گردنش ہم مے شد و راست مے شد ومیگفت:

---

[1] (جلوے دُکانم) اپنی دکان سامنے ۔ [2] (معطل ماندہ بودم) میں حیران تھا۔ [3] (از آئینۂ عروسانِ پاک تر بود) محاورہ ہے یعنی میری جیب دُلھنوں کے شیشے سے بھی زیادہ صاف تھی یعنی پیسہ پلے نہ تھا ۔
[4] (سراغ نداشتم) کہیں پتہ نہ تھا۔ [5] (با شان و مقام من) میری شان اور حیثیت کے خلاف ۔ [6] (در ہمیں بین) اتنے میں ۔
[7] (چرتم را از ہم دراند) میری اونگھ کو اُکھاڑا، یعنی میری آنکھ کھول دی ۔ [8] (فنر کار گذاشتہ بودند) کمانی لگائی ہوئی تھی ۔

خادمِ آستانِ شمایم۔ مدتے بیے مروت فرصت نداد کہ من دہن باز کنم۔ ہمے عقب رفت و جلو آمد۔ دست ہا را بر سینہ و چشم و از چشم بر سر نہاد، و خندان و سر و گردن جنباں دعا بجانِ من و اولادِ من میکرد۔ من ہم بدونِ آنکہ جواب بگویم بناے راہ[1] رفتن بہ طرفِ خانہ را گذاشتم۔ آں شخص ہم دعا کناں پشتِ[2] سرِ من مے آمد تا رسیدیم مقابلِ درِ خانہ۔ در[3] زدم۔ در باز شد و من داخل شدم۔ خیال کردم از دستِ فراش[4] آسودہ شدہ ام۔ ولے خیر، فراش ہم داخل شد و گفت :- الحمد اللہ حالا مے توانم سرِ[5] راحت دو کلمہ حرف بزنم۔ من دیگر اختیار از دستم رفت و فریاد[6] زدم:- آخر اے جانم مغزِ[7] گنجشک خوردہٗ، آخر

---

[1] (راہ رفتن) چلنا ۔ [2] (پشتِ سرِ من) میرے پیچھے پیچھے ۔
[3] (در زدم) میں نے دروازہ کھٹکھٹایا ۔ [4] (فراش) چپراسی
[5] (سرِ راحت) آرام سے ۔ [6] (فریاد زدم) میں چلایا ۔
[7] (مغزِ گنجشک خوردہٗ) تو نے چڑیا کا مغز کھایا ہوا ہے ۔

چہ قدر چانہ[1] میزنی، دو ساعت است سرم را
مے خوری، و نمے دانم از جانم چہ مے خواہی
حرفت[2] باکیست؟
فراش ہمیں کہ دید ہوا[3] پست است یک
خندۂ[4] بے نمکے تحویل داد و گفت:- خدا
نکند سبب ملال خاطر شدہ باشم، و اللہ
از بس اخلاص و ارادت خدمتِ شما دارم،
نمے دانم مطالبم را چہ طور ادا کنم۔ یک دفعہ
دیدم یک کیسۂ[5] پول در دستم گذاشت و گفت:-
"خاقان السلطنہ" پا[6] تو کفشِ "فغفور السلطنہ"
کردہ و مے خواہد اسباب[7] چینی برائے انداختنِ
او بکند، و اسم شما را شنیدہ مے خواہد تدبیر
کارش را نمائید۔ ایں را بگفت و از در

[1] (چانہ مے زنی) تو بک بک کرتا ہے۔
[2] (حرفت باکیست) تجھے کس سے کام ہے۔
[3] (ہوا پست است) دال نہیں گلتی۔
[4] (خندۂ بے نمکے) جھوٹی ہنسی۔ [5] (کیسۂ پول) روپوں کی تھیلی۔ [6] (پا تو کفش کسے کردن) کسی کی مخالفت پر کھڑے ہونا۔ [7] (اسباب چینی) عیب جوئی۔

بیروں رفت - من با خود[1] گفتم :- خوب، بارک اللہ، من ہم[2] برائے خود مردے ہستم و قاہ قاہ بنائے خندیدن را گذاشتم - در ایں بین، کیسۂ کہ در دستم بود، بہ زمین افتاد و شکمش رُوئے[3] آجُرِ حیاط تزکیدہ، بقدر یک دہ تومانئے[4] دو ہزاری، بہ زمین ریخت - در ہمیں بین در باز شد و سر کلّۂ "حاج علی" نمودار شد - ہمیں کہ چشمش بہ دو ہزاری ہا افتادیک زہر خندے کرد و گفت :-
اوہو! معلوم مے شود حالا بجائے پلیتۂ لحافِ کہنہ، تو[5] خانۂ تان، سکّہ ہائے نقری مے بارد۔

[1] (باخود گفتم) میں نے دل میں کہا۔ [2] (من ہم ... ہستم) میں بھی مرد آدمی ہوں۔ [3] (روئے آجرِ حیاط) انگنائی کی پکی اینٹوں پر۔
[4] (تومان) دس قران کا ایک تومان، اور قران قریباً چونی کے سکہ ہے۔ [5] (دوہزاری) اٹھنی کے برابر سکہ ہے جو دو قران کے مساوی ہے۔ قران کو "ہزار" کہتے ہیں کیونکہ قران ایک ہزار دینار کے مساوی تصور ہوتا ہے۔ [6] (توخانۂ تان) تمہارے گھر میں۔

خواستم یک حیلۂ بتراشم ، ولے گفتم :- نہ ، آخر ما دست برادری بہم دادہ ایم - و حقیقتش این است کہ دلم ہم راضی نبود کہ آہمیّت تازۂ خود را بہ[1] نظرِ "حاج علی" جلوہ نہ دہم ، و این بود کہ مطلب را با آب و تاب برایش نقل[2] کردم و گفتم :- حالا ہرچہ بہ عقلت میرسد بگو ، تخلّصِ تُوے کار نخواہد بود - "حاج علی" سرے[3] تکان داد و گفت :- خوب ، خوب ! معلوم مے شود کارت رونقے دارد ، ولے یک نکتہ را مے خواہم بہ تُو بگویم ، از من گفتن است و حق برادری ادا کردن ، "حاج شیخ جعفر" ! ہر کارے ہرچہ ہم باشد سرمایہ لازم دارد ، ہمیں طور سیاسی شدن ہم معلوم است بے سرمایہ نمے شود - من اینجا حرفِ "حاج علی" را بریدم و گفتم :- یعنی مے خواہی بگوئی

---

[1] (بہ نظرِ حاج علی جلوہ نہ دہم) حاجی علی کو نہ دکھاؤں ؛

[2] (نقل کردم) میں نے بیان کیا ؛

[3] (سرے تکان داد) سر ہلایا ؛

سواد[۱] لازم است؟ "حاج علی" زیرِ لب تبسّمے کرد و گفت:- نہ، سواد بہ[۲] چہ دردِ مردِ سیاسی مے خورد، مرد سیاسی کہ نمے خواہد مکتب خانہ باز کند۔ گفتم:- پس یقین کہ مے خواہی بگوئی سر[۳] رشتہ و کار دانی لازم است گفت:- اے بابا! خدا[۴] پدرت را بیا مرزد، سر رشتہ بچہ کار مے خورد، مردِ سیاسی کہ نمے خواہد سر[۵] رشتہ نویس بشود۔ گفتم:- دیگر چہ میخواہی بگوئی کہ تکّہ و کربلا و مشہد مشرّف شدہ باشد۔ "حاج علی" گفت:- نہ، بلکہ مردِ سیاہی باید درست[۶] کار باشد، سواد و تقدّس و سر رشتہ اینہا[۷] حرف ہا است، سرمایۂ

۱۔ (سواد لازم است) لکھنا پڑھنا آنا چاہیے۔

۲۔ (بہ چہ دردِ مردِ سیاسی مے خورد) سیاسی دان آدمی کے کس کام آتا ہے۔ ۳۔ (سر رشتہ) دفتر کے کام کا سلیقہ۔

۴۔ (خدا پدرت را بیامرزد) دعائیہ فقرہ ہے، جیسے بعض موقعوں پر کہتے ہیں خدا تجھے نیکی دے۔

۵۔ (سر رشتہ نویس) مرزا یا بابو۔ ۶۔ (درست کار) دیانت دار۔

۷۔ (حرف ہا است) یہ یونہی باتیں ہیں۔

دکانداریٔ مردِ سیاسی درستی است و بس۔ گفتم :۔ درست کار باشد ، یعنی به زنِ مردم نگاه نکند یا به مردم خیانت نکند۔ گفت :۔ نه ، ایں کار ہا چه[1] ربطے دارد به درستی ، درستی یعنی رشوه نگرفتن ، مردِ سیاسی کسے است که رشوه نگیرد۔ گفتم :۔ مقصودت از رشوه چیست ؟ ہماں است که به مُلاّ مے دہند ؟ گفت :۔ آرے[2] ، در زمانِ پیش فقیر و فقرا به بزرگان و اعیان و شیخ و مُلاّ رشوه مےدادند و لے از وقتیکه مشروطه[3] شده است کار بر عکس شده ، خان و خوانین و وزیر و حاکم به زیردستاں رشوه مے دہند۔ گفتم :۔ خوب ، اینکه رشوه نمے شود ، ایں مثلِ صدقه و زکوٰة است ، چه[4] عیبے دارد ؟ گفت :۔ صدقه را در راهِ خدا مے دہند ، و لے رشوه را ہماں طور

لہ (چه ربطے دارد) کیا تعلق رکھتا ہے +

ٹہ (آرے) ہاں +

سہ (مشروطه شده) پارلیمنٹ قایم ہوُا ہے +

کہ (چه عیبے دارد) کیا ہرج ہے +

که پیشها هر کس مے خواست به[1] مقامے برسد هزار تومانے و صد هزار تومانے به شاه و صدرِ اعظم مایه[2] مے گذاشت و کارش رُو براه[3] مے شد، امروز بر عکس وزرا و دیگر مستبدان رشوه را بمردم سیاسی مے دهند، ولے اگر خواسته باشی تازه داخلِ سیاسی گری بشوی نباید رشوه بگیری، لیکن همیں که پاشنه[4] ات محکم شد و یک جمعیت را دورِ خود جمع کردی آں وقت دیگر مے توانی شیوهٔ[5] بزنی چنانکه کسے نه فهمد، حتّٰی مسئله را به تن و بچه ات مشتبه[6] کنی، چرا که آدم طورے رشوه بگیرد که کسے نه فهمد ٭

خلاصه حرف هاے "حاج علی" خوب بگوشم

---

[1] (به مقامے برسد) پوزیشن یا مرتبہ حاصل کرے ٭
[2] (مایه گذاشتن) کسی کام میں روپیہ لگانا ٭
[3] (کارش رو براه مے شد) اس کا کام نکل آتا تھا ٭
[4] (پاشنه ات محکم شد) تیری ایڑی یعنی پاؤں جم گیا ٭
[5] (شیوهٔ بزنی) کوئی ڈھنگ کرے ٭ چال چلے ٭
[6] (مشتبه کنی) دھوکے میں ڈالے ٭

فرو رفت و فہمیدم ناروا[1] خوردہ ام، و اَلآن ممکن است ہمہ جاے شہر مشہور شدہ باشد کہ شیخ جعفر خوب[2] از آب در نیامدہ - باخود گفتم باید[3] دست و پاے کرد کہ ایں دو[4] شاہی عزت کہ پیدا کردہ ام، آبِ جوے نشود ٭

از منزل بیروں آمدہ راہِ "مجلس" را پیش گرفتم، بہ "مجلس" کہ رسیدم دیدم مردم جمع اند و داد[5] و بیداد بلند است - درست[6] دستگیرم نہ شد کہ مسئلہ[7] سر چیست، ہمیں قدر اسم خیانت و دار و حبس بگوشم رسید، فہمیدم کہ باز رندانِ سیاسی پا تو[8] کفش یک بیچارۂ نمودہ و تحریکِ آنہا است کہ مردم[9] را ہار کردہ

---

[1] (ناروا خوردہ ام) میں نے جھک مارا ہے ٭
[2] (خوب از آب در نیامدہ) آزمایش میں پورا نہیں اُترا ٭
[3] (باید دست و پاے کرد) کوشش کرنا چاہیے ٭
[4] (شاہی) آدھنا ٭ [5] (داد و بیداد) شور و غل ٭
[6] (درست دستگیرم نہ شد) میں اچھی طرح نہ سمجھا ٭ [7] (مسئلہ سر چیست) معاملہ کیا ہے ٭ [8] (پا تو کفش یک بیچارۂ نمودہ) کسی بیچارہ کی خرابی کے درپے ہیں ٭ [9] (مردم را ہار کردہ است) لوگوں کو سر چڑھا رکھا ہے ٭

است ۔ در این بین باز دوری مارا گرفتند و
صدای سلام سلام بلند شد و صدا پیچید
که آقا شیخ جعفر مے خواہد نطق بکند ۔ و
تا بخود[1] بہ جنبم که دیدم بلندم[2] کردند و روی
یک سکوئی گذاشتند و جمعیت با دہان
و چشم و گوش ہاۓ باز منتظر بود که
بہ بیبنید چه طور آقا شیخ جعفر سزاے
خیانت کاران را بدست شان مے دہد ۔
ما ہم ہر طور بود ہفت ہشت تا از آن
حرف ہاۓ را که "حاج علی" یاد[3] مان دادہ
بود قالب زدیم و پس چند[4] تا کلفت ہم
بہ دُم خیانت کاران وطن بستیم و آنہا را
از قہر و غضب ملّی ترسانده و لب[5] خندے
زده گفتم :۔ خبر تازه این است که میخواہند

---

۱ (تا بخود بہ جنبم) جب تک میں سنبھلوں ۔
۲ (بلندم کردند ۔۔۔ و ۔۔۔ گذاشتند) مجھے اٹھا کر ایک صوفی پر جا دھرا ۔ ۳ (یاد مان دادہ بود) جو مجھے سکھاے تھے ۔
۴ (چند تا کلفت ہم بہ دُم خیانت کاران وطن بستیم) چند گالیاں بھی وطن کے خاینوں کو دیں ۔ ۵ (لب خندے زده) مسکرا کر ۔

مرا ہم مثلِ خودِ شان خائن بکنند ولے چشم ما
خیلے ازیں کیسہ پول ہا دیدہ، و اگر بجاے
صد تومان کہ مے خواہند توے[1] گلوے ما
بہ تپانند کرور ہا ہم باشد، ما را از جادۂ
وطن پرستی خارج نمے کنند۔ در ایں موقع
خیلے دلم مے خواست حکایتے مناسبے از
وطن پرستئ فرنگیہا، چنانکہ عادتِ نطق
کنندگان است، بہ خرجِ[2] عوام بدہم۔ امّا
چیزے نمے دانستم و ہنوز بہ استادئ دیگراں
نرسیدہ بودم۔ لہذا ازیں خیال صرفِ نظر[3]
کردہ بغتتاً[4] "کیسۂ پولِ" "خاقان استلطنۃ" را
از تہِ جیب بیرون کشیدہ یک شعرے
بے مناسبتے خواندم، و ہمیں کہ مردم از
دست زدن[5] فارغ شدند، ہاشمی شاگردِ[6] دکانم

---

[1] (توے گلوے ما بہ تپانند) ہمارے گلے میں ٹھونسیں + [2] (بہ خرج عوام بدہم) لوگوں کو سناؤں + [3] (صرفِ نظر کردہ) ترک کرکے +
[4] (بغتتاً) یکایک + [5] (دست زدن) تالی بجانا + [6] (شاگرد) ملازم، دکانوں پر جو لڑکے ملازم ہوتے ہیں ان کو نوکر نہیں کہتے۔ بلکہ شاگرد دکان کہتے ہیں کیونکہ ان کو دکانداری کا کام بھی سکھایا جاتا ہے +

را کہ میانِ جمعیت از دست زدن غلغلہ[1] راہ انداختہ بود، صدا کردم و گفتم :- ایں کیسۂ پول را بگیر و ببر بہ صاحبش برساں و بگو، دِرم یک نفر وطن پرست را با ایں چیز ہائے شود بست - ہاشمی تا آمد و بپرسد چی[2] و چہ کہ صدائے "زندہ باد شیخ جعفر" پایندہ باد غیرتِ ملی" بلند شد و مردم دُورِ مارا گرفتند - وقتے ما بخود آمدیم کہ دیدیم از مجلس مبلغے[3] دور افتادہ ایم و کم کم بکلی تنہا ماندہ ایم - سرم ہم درد گرفتہ بود - خواستم چپوقے[4] بکشم - دیدم در بینِ گیر و دار ہماں[5] ہائے کہ صدائے "زندہ باد" شاں ہنوز در گوشم بود بعنوانِ تبرک چپوق و کیسۂ توتون[6] کہ در جیب داشتم زدہ[7] اند - ناگہاں صدائے آشنائے

---

[1] (غلغلہ راہ انداختہ بود) شور برپا کر رکھا تھا ٭ [2] (چی وچہ) کیا ہے کیا نہیں ٭ [3] (مبلغے) زیادہ ٭ [4] (چپوق) ترکی لفظ ہے، تمباکو پینے کا پائیپ ٭ [5] (ہماں ہائے) وہی لوگ ٭ [6] (توتوں) پائیپ میں پینے یا سیگرٹ بنانے کا تمباکو ٭ [7] (زدہ اند) اڑا لیے گئے ہیں ٭

در پہلوئے گوشم بلند شد۔ نگاہ کردم دیدم
ہماں فراش است کہ از جانب "خاقان السلطنۃ"
پول آوردہ بود۔ خواستم چند تا فحش بہ[1] اش
بدہم و حمیتِ وطن پرستئ خود را حالیش[2] کنم۔
دیدم جمعیتے[3] کہ در بین نیست و حرارت بیفائدہ
و بے جا خواہد بود۔ فراش ہم فرصت نداد
و مبلغے[4] سلام و دعا از "خاقان السلطنۃ"
بما رساند و گفت :۔ امروز پائے[5] نطق شما
بودم ، قیامت کردید ، البتہ صلاح کار را شما
ایں طور دیدید کہ ایں[6] جور حرف بزنید ، راستی
استادی بہ خرچ دادید ، من یقین دارم "خاقان
السلطنۃ" از مرحمتِ شما ہمیں زودی ہا وزیر
مے شود ، و از صدقۂ سر شما سر[7] ما ہم

---

[1] (بہ اش) بہ او ۔ [2] (حالیش کنم) او را حالی کنم ، یعنی اُسے
بتاؤں ۔ [3] (جمعیتے) لوگ ۔ (در بین نیست) موجود نہیں ہیں ۔
[4] (مبلغے سلام) بہت بہت سلام ۔ [5] (پائے نطق شما
بودم) میں آپ کے لکچر میں موجود تھا ۔ [6] (ایں جور
حرف بزنید) اس قسم کی باتیں کریں ۔ [7] (سر ما ہم بہ کلاہے
میرسد) محاورہ ہے یعنی ہمیں بھی کچھ عزت حاصل ہو ۔

بہ کلاہے میرسد و جمعے را دعا گوے خودِ تان خواہید کرد۔ خلاصہ فراش ہمیں طور تا در خانہ چانہ زد و سبزی[1] را پاک کرد۔ من نمے دانستم خود را از ایں فراشِ پُر روئے[2] چہ طور خلاص کنم۔ ہمیں کہ واردِ خانہ شدم بہ عجلۂ تمام در را بستم و تنہا ماندم، نفسے کشیدم کہ در ایں بین صدائے زنم بلند شد کہ مے گفت:۔ آقا شیخ بیا بہ بیں ایں شاگردت چہ غلط[3] ہا میکند، از پولے کہ فرستادۂ پانزدہ قران برداشتہ مے گوید:۔ نزدیک ماہم است کسے ہم گوشت را دستِ گربہ مے سپارد؟ مگر ایں چشم[4] دریدہ را نمے شناسی؟ معلوم شد ہاشمی کیسۂ پول را کہ دمِ[5] "مجلس" از من گرفتہ، چوں نہ فہمیدہ بہ کی و کجا باید ببرد، آوردہ بخانہ، و پانزدہ قرانے را از بابتِ

[1] (سبزی را پاک کردن) محاورہ ہے یعنی خوشامد کرنا ٭
[2] (پر رُوئے) ڈھیٹھ ٭
[3] (چہ غلط ہا مے کند) کیا جھک مارتا ہے ٭
[4] (چشم دریدہ) بے حیا ٭ [5] (دمِ مجلس) پارلیمنٹ ہوس کے سامنے

مُزدِ خود برداشتہ - خوب تقدیر ہمیں طور بود
کہ پول پس بخانہ برسد، و ما ہم رضائے خدا
را مے خواہیم و تسلیمِ ارادۂ او ہستیم ٭
فردائے دیگر اسمِ ما وِردِ زبان ہا شد -
شنیدم توُئے بازار قسم خوردہ بودند کہ با چشمِ
خودِ شان دیدہ اند کہ ہزار تومان اشرفئ طلا
کہ برایم فرستادہ بودند، نگاہ ہم نکردہ بودم،
و جستہ جستہ گفتہ بودند کہ شاہ وعدہ دادہ بود
کہ اگر پایم[1] را از توُئے کفشِ در آرم،
یک دہ سالم بہ اسمم قبالہ کند ٭
خلاصہ جستہ[2] جستہ از مشاہیرِ شہر شدم -
"حاج علی" ہم دو سہ مرتبہ آمد و گلہ مندی
کرد کہ فراموشش کردہ ام - عذر ہا خواستم و
باہم نشستہ صحبتے کردیم و جدا شدیم - بعد ہا
شنیدم کہ "حاج علی" کاسب[3] شدہ و دماغش[4]

[1] (پایم را از توُئے کفش در آرم) محاورہ ہے یعنی
اگر اپنے ارادے سے باز آؤں ٭
[2] (جستہ جستہ) ہوتے ہوتے ٭ [3] (کاسب شدہ) دُکاندار
بن گیا ہے ٭ [4] (دماغش چاق است) خوش ہے ٭

چاق است و ہمیں کہ شکمش سیر شد سیاست از یادش رفتہ است ﴿
چند ماہ بعد کہ دورۂ انتخابات رسید ، از طرفِ فرقۂ اعتدالی ، با چند ہزار راے ، منتخب شدم - ولے چند ماہے کہ وکالت کردم دیدم کارِ خطرناکے است - اگرچہ نانِ[1] آدم توے روغن است ، ولے انسان باید دائم خروسِ جنگی باشد و ہمےِ[2] با این و آں بہ پرّد و پاچۂ[3] خان و وزیر را بگیرد و من چوں چندیں سال بہ آبرو زندگی کردہ بودم ، با این ترتیب راضی نہ بودم بیشتر بسر برم ۔ ایں[4] بود کہ کم کم در ایں شہر کوچکے کہ از سر و صداے مرکز[5] دور است ، حکومتے[6] براے

[1] (نانِ ... روغن است) محاورہ ہے یعنی پانچوں گھی میں ہیں ﴿
[2] (ہمے با ... بہ پرّد) محاورہ ہے یعنی ہمیشہ ہر ایک کے مُنہ آتا رہے
[3] (و پاچۂ ... بگیرد) محاورہ ہے یعنی بڑے بڑے آدمیوں کے گلے پڑتا رہے
[4] (ایں بود کہ کم کم) اس وجہ سے رفتہ رفتہ ﴿ [5] (کہ از ... دور است) جو مرکز یعنی پایہ تخت کے شور و غل سے دور ہے ﴿ [6] (حکومتے ... کردہ ایم) اپنے لیے حاکم شہر کا عہدہ حاصل کر لیا ہے ﴿

خودِ مان درست کردہ ایم ، و حالا مدتے زندگانیِ راحتے داریم و از شما خواہش دارم دیگر مرا آدمِ سیاسی ندانید ٭

سید محمد علیؒ جمال زادہ

علوم و خرافات[1]

انسان در ازمنۂ قدیمہ ، وقتیکہ ہنوز بحالتِ توحش[2] بود ، دربارۂ ہر چیزے ، چہ از محسوسات و امورِ طبیعیِ ایں عالم ، و چہ از معقولات و اموریکہ خارج از دایرہ احساساتِ او بودہ است ، یک قسم تصورات و عقایدے داشتہ ۔ و نظر بر آنکہ وسائلِ معرفت از برایش فراہم نہ بودہ ، غالبِ[3] عقایدش خلافِ واقع و مبنی بر اوہام و خیالاتِ خام بودہ ٭

مثلاً اقوامے کہ در سواحلِ دریا[4] بودہ اند ،

---

[1] (خرافات) جھوٹی کہانیاں ۔

[2] (بحالت توحش) وحشیانہ حالت میں ٭

[3] (غالب) اکثر ۔ بیشتر ٭ [4] دریا) سمندر ٭

و جزر[1] و مدِّ دریا را مے دیدہ ، چوں علّتِ حقیقیٔ ایں امر را نمے دانستہ اند ، پیشِ خود چنیں خیال مے کردہ اند کہ یک شخصے بزرگ جثّۂ صاحبِ دریا است و گاہے پائے خود را در آب مے گزارد ، از بس پایش بزرگ است آبِ دریا از اطراف بالا آمدہ بہ خشکی متوجہ مے شود و مبلغے[2] از سواحلِ دریا را آب فرا مے گیرد[3] ، و ایں ہماں مدّ[4] است ، و بعد پس از چند ساعت ، پائے خود را از آب بیروں مے آورد ، و آب دریا بہ محلِ اصلیٔ خود برگشتہ ، آنچہ از سواحل زیرِ آب رفتہ بود ، مجدّداً نمایاں مے شود ، و ایں جزر[5] است ۔ متدرّجاً[6] ایں خیال قوت گرفتہ ، طوفان ہا و موج ہا و ہر قسم انقلابے کہ در دریا پیدا مے شدہ ، نسبت بآں شخصِ عظیم جثّہ مے دادہ ، و اُو را خدائے دریائے

---

[1] (جزر و مد) جوار بھاٹا ۔ [2] (مبلغے) زیادہ حصہ ۔
[3] (فرا مے گیرد) ڈھانپ لیتا ہے ۔ [4] (مدّ) بڑھاؤ ۔
[5] (جزر) گھٹاؤ ۔ [6] (متدرجاً) رفتہ رفتہ ۔

شمردہ، و از او مے ترسیدہ، و بہ او استغاثہ[1] مے کردہ، حتّٰی گاہے چند تن از افرادِ بشر را برائے تسکینِ غضبِ او در دریا غرق مے کردہ اند، تا آں قربانیٔ نا قابل را قبول کردہ دریا را آرام بگذارد ◆

ہمچنیں اشخاصیکہ در جوارِ صحرا ہائے قفر[2] گرم زیست مے کردہ و تاثیراتِ سموم را مشاہدہ مے نمودہ اند موجودیٔ[3] عجیبُ الخلقت در نزدِ خود تصور کردہ، بادِ سام[4] را از اثرِ نفسِ او مے پنداشتہ اند، و محض آنکہ کمتر متعرضِ بنی آدم و مواشی و دواب[5] آنہا بشود، او را پرستش کردہ و در آنچہ رضائے خاطرِ او پنداشتہ اند کوتاہی نہ ورزیدہ، بہ اقسامِ قربانی ہا بہ او تقرب مے جستہ اند ◆

از ایں دو مثال کہ بہ عنوانِ نمونہ از خرافاتِ

---

[1] (استغاثہ مے کردہ) مدد مانگتے تھے ◆

[2] (قفر) بیابان جس میں نباتات نہ اُگتی ہوں ◆

[3] (موجودیٔ) ہستی ◆ [4] (بادِ سام) تیز اور گرم ہوا ◆

[5] (دواب) مویشی ◆

قدما ذکر شد درجۂ عقل و اِدراکِ کودگانۂ آنها بخوبی معلوم مے شود، و مے تواں دانست که سائرِ عقایدِ سیاسی و طبی و نجومی وغیرہ درمیانِ آنها از چه قرار بوده

چند چیز، به بسط[1] و انتشارِ خرافات، در میانِ مِلل قدیمه و حدیثه[2] مساعدت مے نواند کرد، اول حسِ غرور و خود پسندئ پیشوایان و رؤسائے قوم که بالطبع، ندانستن را کسرِ شانِ خود پنداشته، و هر کس هرچه مے پرسیده خود را مجبور مے دیده اند که یک جوابے به او بدهند، خواه صحیح و خواه غلط، و معلوم است که یک راے غلط انسان را به چندیں غلطِ دیگر مے کشاند که از لوازمِ غلطِ اوّل است، و اگر نخواهد به نادانئ خود اقرار کند، باید همۂ آں غلط ها را به گردن[3] بگیرد - دیگرے میلِ[4] مفرط

[1] (بسط و انتشارِ خرافات) توہم کا بڑھاؤ اور پھیلاؤ ۔

[2] (حدیثه) حالیہ - موجودہ ۔ [3] (به گردن بگیرد) اپنے ذمہ لے ۔

[4] (میلِ مفرط) بہت زیادہ خواہش ۔

جہّال و عوامُ النّاس است بہ امورِ[1] غریبہ، و ہر چیزے کہ خلافِ عقل باشد ، و نقلش[2] موجبِ تعجب شنوندگان گردد ، و ایں طبقہ بمحالات و غرایب و افسانہا زود تر و بہتر مے[3] گروند ، تا بہ[4] امور عادی و بہ حقایقِ بُرہانی ، و سوم چیزے کہ بہ انتشارِ خرافات کمک مے کند مساعئ شیادا[5]ں و طراران است در رسوخ[6] دادنِ عقایدِ خرافی در اذہانِ عامہ ، براے آنکہ بتوانند از آنہا استفادہ کنند - ایں طبقہ ہمیشہ عقب جہّال و احمقان را گرفتہ ہر کجا یابند رہا نمے کنند ؛

ایں ہم معلوم است کہ عقایدِ عامیانہ، نظر بکثرتِ اشتہارے[7] کہ دارند ، و نظر بآنکہ انسان از بدوِ[8] طفولیت آنہا را شنیدہ است،

---

[1] (بہ امورِ غریبہ) عجیب باتوں کے ساتھ ؛ [2] (نقلش . . . گردد) اُسکا بیان سننے والوں کی حیرت کا باعث ہو ؛ [3] (بہتر مے گروند) زیادہ مایل ہوتے ہیں ؛ [4] (تا بہ امورِ عادی) معمولی واقعات کی نسبت ؛ [5] (شیاد) مکار، ریاکار ؛ [6] (رسوخ دادن) پھیلانا ؛ [7] (اشتہار) شہرت ، رواج ؛ [8] (بدو) ابتدا ؛

حتے در حکما و فلاسفہ و بزرگاں ہم تاثیر
مے کنند، و تا حدے[1] نفوسِ آنہا را منسخر
مے نماید، بطوریکہ بالطبیعہ با آنہا معاملۂ حقایق
ثانیہ کردہ، و عقبِ[2] دلیل و مدرکے برائے
آنہا نمے روند۔ خواجہ نصیر الدین طوسی با آں
مقامِ عالی کہ در علوم داشتہ، کتابِ نجوم
نوشتہ و در آنجا بروجِ گرم و خشک و سرد
و تر را قید کردہ، و برخے از ستارگاں
را سعید و برخے را نحس شمردہ و امام
فخر رازی طریقۂ بدست آوردنِ سرمۂ خفا
را در کتابِ سرّ المکتون خود نوشتہ۔ ممکن
است از ایں قبیل باشد، و ممکن است
کہ ایں بزرگاں، بر خلافِ عقائدِ خود،
ایں کتب را برائے ملوک و سلاطینِ عصر
کہ غرقِ خرافات بودہ اند، نوشتہ و آنچہ
بینِ اہلِ صناعت مشہور بودہ در کتاب
ہائے خود آوردہ اند۔

[1] (تا حدے) ایک حد تک۔

[2] (عقب ... نمے روند) انکے لیے کسی دلیل و ثبوت کی تلاش نہیں کرتے۔

گویند ابو زکریائے رازی کتابے در کیمیا
نوشتہ بہ نزدِ یکے از سلاطینِ سامانی برد۔
بادشاہ آں کتاب را بگرفت، و بخواند و
آنگاہ از مؤلفش پرسید کہ آیا آنچہ در
ایں کتاب نوشتۂ خود مے توانی ساخت۔
گفت دوا ہائے کہ نوشتہ ام در اینجا
یافت نمے شود۔ بادشاہ گفت از[1] ایں بگذر،
بہر[2] صفتے کہ باید من آں عقاقیر[3] را از[4] اقاصیٔ
بلاد فراہم مے کنم، آیا خواہی ساخت؟
ابو زکریا کہ اطمینان بہ مندرجات کتاب خود
نداشت نتوانست قولِ[5] قطعی بدہد کہ خواہد
ساخت، و متحیر بماند۔ شاہ بہ فرمود ہماں
کتاب را بقدرے بر سرش زدند کہ پارہ شد
و چشمہائش معیوب گردید، و گفت:۔ تو کہ
عمر خود را در علوم صرف کردۂ چگونہ مے

[1] (از ایں بگذر) اس کا فکر نہ کر +
[2] (بہر صفتے کہ باید) جس طریقے سے بھی ممکن ہو + [3] (عقاقیر)
جڑھیں + [4] (از اقاصیٔ بلاد) دور دراز مقامات سے +
[5] (قول قطعی) پختہ وعدہ +

پسندی کہ کتابے از تالیفِ تو در دستِ مردم افتد، کہ بہ اعتمادِ سخنِ تو عمر و ثروتِ خود را در طریقِ کیمیا گری صرف کنند، در صورتے کہ خودت بہ آنچہ نوشتۂ اعتماد نداری، و ایں نیست جز گمراہ کردنِ مردم ؛

پس ما حصلِ ایں مبحث ایں است کہ ریشۂ[1] و اصلِ عقایدِ خرافی یادگارِ عصورِ قدیمہ[2] است، و در قرونِ متمادیہ پیغمبرانِ خدا و مردانِ بزرگ و حکمائے مللِ مختلفہ بر ضدِ ایں اوہام و اراجیف[3] مساعیٔ جمیلہ بکار بردہ و با جنودِ[4] جہل و خرافت جنگہا کردہ اند، تا بہ برکتِ آناں یک قسمت[5] بزرگے از میانِ مردم مرتفع شدہ، و مقدارے[6] ازاں، متفرقہ[7] در کتب و در نزدِ جہال و عوام باقی ماندہ، و چوں علم و حقیقت، ہمیشہ و در ہمہ جا،

---

[1] (ریشہ) جڑھ ؛ [2] (عصور قدیمہ) پرانے زمانوں کی ؛
[3] (اراجیف) غلط افواہ ؛ [4] (جنود) جند کی جمع لشکر ؛
[5] (قسمت، بزرگی) بڑا حصہ ؛ [6] (مقدارے ازاں) اس میں سے تھوڑا سا ؛ [7] (متفرقہ) کہیں کہیں ؛

یکے[1] و غیر قابلِ تعدُّد است ، ہرچہ انسان بہ تمدنِ حقیقی نزدیک تر مے شود اختلاف ملل در معلومات کمتر مے گردد ، تا بجائے[2] پرسد کہ علوم و معارفِ حقیقی ، در ہمہ جا و نزدِ ہمہ کس ، جانشینِ اوہام و خُرافات گردد ٭

یکے از عُلوم پر فایدہ کہ ہیچکس ازاں مستغنی نیست تاریخ است ، یعنی اطلاع بر حوادثِ گذشتہ ، چہ[3] ، حوادثِ عالم مُتسلسل و مُتعاقب ، و ہریک از اتفاقاتِ امروزی مُستند[4] بہ عِلل و اسبابے است ، کہ باز اینہا منتہی بہ جہات[5] و عِلل دیگر مے شوند - و ہرچہ[6] انسان بحوادثِ گذشتہ بصیر تر باشد ، البتہ وقایعِ عصرِ خود را بہتر خواہد فہمید -

---

[1] (غیر قابل تعدد است) کئی حصوں میں تقسیم ہو بنے کے ناقابل ہے ٭ [2] (تابجائے برسد) نتیجہ یہ ہو گا ٭

[3] (چہ) یعنی ٭ [4] (مُستند بہ علل و اسبابے است) علت اور وجہ اپنے ساتھ رکھتے ہیں ٭

[5] (جہات) جہت کی جمع یعنی سبب ٭ [6] (ہرچہ) جتنا بھی ٭

و نسبت بہ آیندہ حدسِ[۱] او مصیبب تر خواہد بود ، و ایں است کہ گفتہ اند مُورّخ مطلع ، حوادث را بہ چشم دیگر مے بیند ۔

انسان از بدوِ خلقت و بالطبیعہ مایل بودہ است کہ حوادث گذشتہ را ، حتےٰ اموریکہ قبل[۲] از تکوینِ خودش اتفاق افتادہ ، از قبیل چگونگئ[۳] خلقت زمین و آسمان و ستارگان ، بداند ، و ہر ملتے بر حسب تصورات و معلومات خود افسانہ[۴] ہا بہم بافتہ ، در چگونگئ خلقت آرائے اختیار کردہ کہ معروف ترینِ آنہا افسانہ ہائے یہود است ۔ در صورتیکہ کہ خلقت عالم موضوعے است کہ فہمِ[۵] آں دسترسِ انسان

---

[۱] (حدس او مصیبب تر خواہد بود) اس کا قیاس بہت صحیح ہوگا ۔

[۲] (قبل از تکوین خودش) اس کے ہست ہونے سے پہلے ۔ [۳] چگونگئ خلقت زمین و آسمان) زمین و آسمان کی پیدایش کے حالات ۔

[۴] (افسانہ ہا بہم بافتہ) قصے گھڑے ہوئے ہیں ۔

[۵] (فہم آں) اُس کا سمجھنا ۔

نیست ، و ہر کس ہر چہ در ایں باب گفتہ و نوشتہ ، اگر از طریق وحی و الہام نباشد ، لا محالہ[1] مبنی بر حدس[2] و تخمین و صرف ذہنیاتے است ۔ پس اگر در ایں قسمت از تاریخ ، مورخین دچارِ خرافات و اراجیف شوند ، معذور اند ، زیرا مدارکِ تاریخی از اثباتِ ایں گونہ قضایا[3] و بیانِ چگونگیٔ آنہا قاصر است ، امّا قضایاے کہ واقعاً تاریخی ہستند ، یعنی بعد از خلقتِ انسان اتفاق افتادہ ، آں قدر یکہ راجع بہ قدیم است ، یا بالمرّہ[4] از بین رفتہ و براے آیندگاں ہیچ باقی نماندہ ، یا بمرور زمان و تصرفاتِ[5] ناقلین ، بصورتِ افسانہ در آمدہ ، افسانہ ہاے کہ حتّٰے نشانے ہم از اصل قضایا در آنہا باقی نیست ، و علتِ[6] عمدۂ ایں تغییر و تبدیل دو چیز است :۔ یکے نبودنِ خط[7]

[1] (لا محالہ) ضرور ✣ [2] (حدس) قیاس ✣ [3] (قضایا) قضیہ کی جمع یعنی واقعات ✣ [4] (بالمرہ از بین رفتہ) بالکل مفقود ہوگئے ہیں ✣ [5] (تصرفات ناقلین) بیان کرنے والوں کے کم و زیادہ کرنے کے باعث ✣ [6] (علت عمدہ) سب سے بڑی وجہ ✣

[7] (خط و کتابت) تحریر ✣

و کتابت در اوایل ، کہ ہر قومے حوادث گذشتۂ خود را برائے نسلِ بعد نقل مے کردہ و آنہا بہ اندک تصرفے بہ طبقۂ بعد از خود مے رسانده اند ، و ہمچنیں ، تا بمرورِ زمان بقدرے تصرّفات در آں بہ عمل آمدہ ، کہ از اصلِ خود دور و بصورتِ افسانہ شدہ ، و دیگر ، میلِ[1] مفرطِ جُہّال و عوامُ الناس بہ امورِ عزیبہ و اخبارے کہ بہ عقل درست نمے آید ، چنانکہ اگر گفتہ شود فلاں شخص بسیار شجاع بود ، و مثلاً یکتنہ[2] با صد تن از مردمِ[3] متعارف برابری مے کرد ، برائے آنہا کافی نیست ، اگر کسے بخواہد توجۂ عوام را بتاریخ خود جلب کند ، باید بگوید شمشیرش یک من و گرزش ہفت من بودہ ؛

راست است کہ در شعر مبالغہ مے شود ، و لسانِ شعری بجبر از لسان تاریخی است ، لیکن در بسیاری از تواریخ ہم ازیں گونہ مبالغات در قضایا بسیار است ، و البتہ در صورتے

ا‌ے (میل مفرط) زیادہ رغبت ٭ ۲ے (یکتنہ) اکیلا ٭ ۳ے (مردم متعارف) نامور لوگ

که خواص چنیں مطالبے در کتب خود بنویسند عوام بآں مقدار قناعت نه کرده، درازئ شمشیر را هفت[1] ذرع و وزن گرز را صد من تعیین خواهند کرد ◆

یونانی ها در تاریخ قدیم خود برائے هرکول، و ایرانی ها برائے رستم و اسفند یار، و یهود برائے شمسون غرایبے[2] نوشته اند که در منتهے درجۂ اغراق و مبالغه، و به هیچ وجه باور کردنی نیست، و ایں گونه مطالب است که تواریخ از منهٔ قدیمه را از اعتبار انداخته[3]، و در ایں عصر که تاریخ صورتِ علمیت بخود گرفته، و مرسوم نیست که چیزے نه فهمیده و نه سنجیده را در تاریخ ثبت کنند، بیشتر اعتمادِ مورخین بر محفورات[4] و ابنیه و آثارِ قدیمه است نه بر آنچه در کتب تواریخ نقل شده ◆

سیّد حسن طبسی

---

[1] (هفت ذرع) سات گز ◆ [2] (غرایبے) عجیب عجیب باتیں ◆

[3] (از اعتبار انداخته) بے اعتبار کر دیا ہے ◆ [4] (محفورات) کھنڈر کا کھودنا ◆

علم نجوم

یکی از علوم درستی که قرنها ذهن آدم را غرق خرافات[1] کرده بود ، نجوم است . از وقتیکه کم‌کم ذهن بشر شکوفان شده ، آفتاب و ماه و ستارگان به نظر انسان قوایی اسرارآمیز در آسمانها دیده میشده و طلوع و غروب و اوضاع مختلف آنها مردم را متحیر میکرده است .

دانستیم که به نظر انسان محسوس میشود شبها حرکت منظم آفتاب و ماه بوده ، لیکن پس از تأمل و دقت معلوم کردند که در میان این ستارگان فراوان یک عده ستارگانی هستند که حرکت مخصوص دارند و بعدها آنها را نام بعضی از این هفت اجرام آسمانی عبارتند از : یعنی آفتاب و ماه و پنج سیارهٔ مشهور که عطارد ، زهره ، مریخ ، مشتری و زحل باشد .

---

1 خرافات ، چیزهای افسانه که راست نیست ، جمع خرافه (بیهوده) [illegible]

متحرک، و ما بقا را عموماً ساکن دانسته اند۔

در این جا قهراً دو مبحث پدید آمده، یکی آنکه این ستارگان که متحرک است، و ما از بابت خطاے آنها را متحرک مے بینیم۔ و آیا آن ستارگان متحرک اند، و در فضا پراگنده اند یا در مخروق[1] افلاکی جا دارند، که آن افلاک حرکت مے کنند۔ و آیا کدام یک از این ها نزدیک تر و کدام یک دور تر است؟

این مبحث عبارت است از علم ہیئت[2] که از قدیم الایام محل اختلاف بوده، و در این عصر از پایان بحرکت زمین قایل شده، و اساس ہیئت بطلیموس را که بواسطۂ ترجمه در میان ما شهرت داشته و وارد، باطل ساخته [illegible] شده۔

از دیگر آنکه این ستارگان چه طور متحرک اند؟ از مشرق به مغرب یا به عکس؟ و چه مقدار در چه مدتے حرکت مے کنند؟ و در چند سال دورهٔ حرکت آنها تمام مے شود؟

لہ از آن باب چراغ، فلکی سند و کہ (مخرق) دایره و کہ (علم ہیئت) (علم نجوم)۔

و از نزدیک شدنِ آنہا بہ یک دیگر چہ[1] اوضاعے رُخ مے دہد ؟ (بدر و ہلال و خسوف و کسوف وغیرہا) و ایں مبحث علمِ نجوم است ، و آں کسے کہ بواسطۂ آلاتِ علمی مقدارِ حرکتِ کواکب و اوضاع آنہا را تعیین مے کند منجم و راصد ، و آں مکانے کہ برائے ایں کار تعیین مے شود ، کہ ہوایش صاف و آسمانش باز و زمینش مسطح باشد ، رصد و زیج گویند و نیز کتابے کہ حرکاتِ کواکب بہ دقت دراں ثبت مے شود ، آں را ہم بہ ایں اسم مے نامند ۔

علمِ نجوم بایں معنی متقن[2] تر و بہ حقیقت نزدیک تر است از علمِ ہیئت ، زیرا کہ اساسش بر حس است ، و اساس ہیئت بر حدس ، و بہ ہمیں[3] جہت است کہ در ہیئت اختلافاتِ زیاد بین قدما و متاخرین موجود است ، و ہر طائفہ ہیئت و ترتیب ایں عالم اجسام را بہ یک وضع مخصوص

---

[1] (چہ اوضاعے رخ مے دہد) کیا کیا تغیرات پیش آتے ہیں ۔ [2] (متقن تر) زیادہ پختہ ۔
[3] (بہ ہمیں جہت است) اور اسی وجہ سے ہے کہ ۔

وقف مے کند، لیکن در نجوم اختلافے نیست،
یک سال شمسی موافق زیچ ہلاکو ۳۶۵ روز،
پنج ساعت، ۴۹ دقیقہ و ۱۵ ثانیہ است،
یک دورِ حرکتِ زمین بہ گردِ شمس ہم موافق
ارصادِ اروپائی ہمیں مقدار است بہ چند
ثانیہ تفاوت، در صورتے کہ قدما اسباب
رصدی این عصر را نداشتہ و وسایل بہ این
درجہ الہ برا ئے آنہا فراہم شدہ بودہ، معذا الک
در تعیینِ دورۂ حرکتِ زمین از چند ثانیہ
اختلافِ حساب پیدا نشدہ ؛

این است کہ استخراج کنندگان از زیچ کہ
اگر در حساب اشتباہ نکنند، کسوف یا خسوفے
کہ ہزار سال بعد ہم اتفاق خواہد افتاد، مے
توانند بدونِ تخلف تعیین کنند ؛

لہذا علمِ نجوم از علومِ حقیقتہ محسوب
مے شود، و مبنی بر دو علمِ دیگر است از
علومِ ریاضی، یکے حساب و دیگرے ہندسہ و لیکن
علمِ نجوم بہ یک معنیٔ دیگر ہم گفتہ مے شود ؛

لہ (ارصاد) راصد کی جمع منجم ؛ لہ (معذالک) باوجود اسکے ؛

و آں علم را "علم احکام" و "احکام نجوم" ہم گویند و آں علمے است دروغ و یادگارِ عصورِ[1] جہل و ظلمت و زمان ہائے بُت پرستی و ستارہ پرستی، تمام مطالبش بے دلیل و صرفِ[2] ادعا و نقل از متقدمین است۔

متقدمین گفتہ اند:- مشتری ستارۂ قضات[3] و علما است و گفتہ اند آفتاب ستارۂ سلاطین و ارباب حکم است۔

و گفتہ اند:- مقابلہ یعنی رو برو شدن دو کوکب بایک دیگر چوں شیوہ عداوت است و دو نظر محاربہ است لہذا نحس است، پس اگر یکے از علما بخواہد بہ نزدِ سلطانے رود و مشتری با آفتاب مقابل باشد، آں ساعت نحس است و البتہ احتراز باید کرد، کہ خطر دارد۔

ونیز گفتہ اند:- حمل برج آتشی است و ثور خاکی و جوزا ہوائی و سرطان مائی و زحل

---

[1] (عصورِ جہل) جہالت کے زمانے۔

[2] (صرفِ ادعا) خالی دعوے۔ [3] (قضات) قاضی کی جمع۔

سرد و خشک و شمس و مشتری گرم و تر و سعد ٭

و نیز گفته اند :- سبعہ منحوسہ ہفت کوکب است کہ منجمان آں ہا را در زیر فلک قمر[1] توہم کردہ اند در کرۂ آتش ، و معکوس حرکت مے کنند ، لیکن وجودِ خارجی ندارند ٭

ہم گفته اند :- سکز یلدوز ہشت ستارہ است کہ ہر روزے در یکے از جہات شش گانہ مے باشند - یعنی مشرق ، مغرب ، شمال ، جنوب ، بالاے سر ، پائینِ پا ، و ہرگاہ ایں ستارہ ہا در رو بروے مسافر باشند ، آں سفر خطرناک است ، و اگر در بالاے سر باشند ، بالاے بام و بلندی ہاے دیگر رفتن خالی از مخاطرہ نیست ، و باتفاق ہمہ ، چنیں ستارگانے وجود ندارد ٭

از ایں قبیل ترہات[2] و لاطائلات[3] کہ کتاب ہا

---

[1] (توہم کردہ اند) ان کو آپس میں ملایا ہوا ہے ٭

[2] (ترہات) ترہت کی جمع بیہودہ کلام ٭

[3] (لاطائل) کی جمع یعنی فضول باتیں ٭

از آں پُر شده و ہیچ کس نه پرسیده که قدما
از چه مانند ایں سخن ها گفته اند و ستاره
موہوم که وجودِ خارجی ندارد چگونه نحس یا سعد
مے شود ۔

و عجیب تر ازاں اینکه مے بینیم در تقویم[1] ہاے
جامه نو بریدن[2] و نو پوشیدن خوب است یا ناشایسته
یا حجامت[3] و شربت[4] مسهل شاید یا نشاید و
از ایں جمله حرفها مے نویسند و بیکس
عده اہل ہم ازیں خرافات ایمان آورده ، براے
کارِ خود ساعتِ سعد مے طلبند ۔

حاصل ایں بحث اینکه نجوم به دو قسم
گفته مے شود : یکے نجوم حقیقی یعنی حسابِ
ترکیب ستارگاں و اوضاع مختلفه آنها و بنیادِ
آں دانستن وقت رویت کسوف و خسوف
و سمت قبله و عرض و طول بلدان و غیره ؛
و دیگر احکام نجوم یعنی شناختن ستارگان
و برج و درجات سعد و نحس و خاکی و آبی

---

[1] تقویم : جنتری ؛ [2] (بریدن) نیا کپڑا کاٹنا ۔
[3] (حجامت) فصد کرنا ؛ [4] (شربت مسهل) جلاب پینا ۔

[illegible] و [illegible] آن [illegible] یا [illegible]

[illegible] و [illegible] و [illegible] و [illegible]

[illegible] از [illegible]

اول [illegible] اتفاق است و [illegible] علم [illegible]

[illegible]

[illegible] و [illegible] اختلاف [illegible]

[illegible] است [illegible] اتفاق [illegible]

[illegible]

[illegible] احتمال معلوم شد [illegible]

[illegible] شهادت [illegible] یا [illegible]

[illegible] دروغ است [illegible]

[illegible] قائل [illegible]

[illegible] احوال [illegible] آدم [illegible]

[illegible] الهی است

[illegible] از [illegible]

[illegible] از [illegible]

از [illegible] اتفاق است [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

آنچه ابو معشر بلخی در مجلس سلطان محمود غزنوی
ادعای علم غیب کرد از روی نجوم. سلطان
از او پرسید که اگر راست می‌گوئی بگو من از
کدام در از این سرا بیرون خواهم رفت.
ابو معشر از روی احکام نجوم این مطلب
را استخراج کرد و در روی کاغذ نوشته زیر
فرش گذاشت. سلطان محض اینکه تکذیب او را
در دعوای خود اثبات کند، خیال آنکه الخطاء
هیچیک از درهای موجود را تعیین کرده، بفرمود
تا دیوار آن طاق را بشکافند و دری تازه احداث
کردند، و او از آن در بیرون رفت، و آنگاه
ورقه را بیرون آورده دید، در آن نوشته شده
که سلطان از دری تازه، غیر از این درها که
الآن هست، بیرون خواهد رفت، و آن در
جانب مشرق یا شمال احداث خواهد شد.

شاید بسیاری از عوام الناس هم باور کرده
اند که ابو معشر این چنین استخراج کرده است.

---

۱ (وی کو) کاف فارسی بر وزن تیره (از شکافتن) مشتق است (دیوار طاق) ...
بشکافند ... احداث کردند) اس نے کی دیوار کو توڑ کر نیا دروازہ بنوایا ۔

۲ (الآن) اس وقت ۔

در صورتے کہ ایں افسانہ از مجعولات است و
معلوم نیست کہ "ابو منصور" عنصر[1] محمود را درک
کردہ باشد، و بر فرض آنکہ در مجلس او یا یکے
از سلاطین سامانی، ایں مطلب اتفاق افتادہ
باشد، اول چیزے کہ بہ نظر آدم متفکر[2] مے آید
ایں است کہ آں سلطان ہر کہ بود، با احتیاج
کاملے کہ بہ علم غیب داشت، مثل ہمہ
سلاطین و بلکہ ہمہ مردم، چہ طور شد کہ یک
روے زمین را مسخر نہ کرد، و گنج ہاے
یعقوب لیث را و سائر دفائن[3] تحت الارض
را استخراج نہ نمود، و خود "ابو منصور" چرا با
ایں علم سرشار و عجیب گویا کمال خود تشکیل
ثروتے نہ کرد کہ او را از خدمت سلاطین
و پریشانی نجات مے داد۔
لیکن مغز ہاے[4] انباشتہ بخرافات و اوہام
کہ بہ تصدیق محالات معتاد[5] اند، ہیچ گاہ[6]،

---

[1] (عنصر محمود را درک کردہ باشد) محمود کا زمانہ پایا ہو۔ [2] (آدم متفکر) سوچ والا آدمی۔ [3] (دفائن ... استخراج نہ نمودہ) زمین میں گڑے ہوئے خزانے نہ نکالے۔ [4] (مغز ہاے ... اوہام) افسانوں اور وہم سے بھرے ہوئے دماغ۔ [5] (معتاد اند) عادی ہیں۔ [6] (ہیچ گاہ) ہرگز، کبھی نہیں۔

در آنچه مے شنوند، فکر و تامل نمے کنند و لوازم
آں را در نظر نمے گیرند، ہرچہ غریب[1] تر و
خارق العادۃ تر باشد زود تر و بہتر موردِ
قبولِ آناں واقع مے شود ؏

اگر یک نفر صنعت کار ادعا کند کہ
من چاقوے سازم بہتر از چاقوے فرنگی
و بخواہم بہ بیست روپیہ کہ وسایلِ شغلِ خود
را تہیہ کنم، کسے اعتنا نمے کند، لیکن اگر
یک نفر قلندر، پوستینِ پلنگ بر دوش، و
بوقے[2] عظیم حمایل، و چوبے جنگلی بہ خار در
دست، وارد شود و بگوید من جگر[3] حکما را
شناختہ ام و اکسیرے سازم کہ شش مثقالش
براے طلا کردن دیگ و سینی و کاسہ و کفگیر
و ہمہ ظروفِ مسیِ شما کافی باشد، ممکن است
تمام مایملک[4] خود را در راہِ او صرف کنند

---

[1] (غریب تر) بہت عجیب ؏
[2] (بوقے عظیم حمایل) بہت بڑا سینگ، بجانے کا گلے میں لٹکائے ہوئے ؏ [3] (جگر حکما) سنگِ پارس ؏
[4] (مایملک خود) اپنی ساری جایداد ؏

و پیر مرشد که اکسیر [illegible] گفته اند او فرشته
بیمار گفته است که بنا نشست [illegible] هیچ قطع
یک درهم مثقال آکسیر نمی شود که بخاصیت طلا
کردن تمام جنس را ست طاقت کافی باشد باقی
اینست که در جهان شب بر است و درویشی [illegible]
[illegible] و قوی [illegible] سنه آید که [illegible]
فرشته خدا حافظی هم ندارد و باز آگاه است که اگر
منتظر و مرد قلندر دیگر است شده و بعد از آنکه
هیچ با خود فکر کند که اگر این شخص راست
می گفت باین آسانی پیش خود را کیمیا [illegible]
باید و وضع پریشان زندگی نمی کرد چنانچه
بسیار اشخاص [illegible] را [illegible] می کنند ❊

[illegible] است حال رمال و ساحر و [illegible]
و همچنین کسانی که [illegible] از جهالت
عامه استفاده کرده و افسانه [illegible] بیان و [illegible]
باین مرشد ساخته شهرت داده اند که [illegible] و [illegible]
[illegible] هم و نظر بکثرت شهرت تاثیر می کند

له [illegible] ۲ [illegible] ۳ [illegible] ۴ [illegible]
۵ [illegible] ۶ [illegible]

[illegible] شهرت [illegible]

و بطورِ تقلید از این مطالب پیروی میکنند و بسا ہستند کہ در[1] صدد بر مے آیند کہ دیگر ہم برائے اینہا پیدا کنند - بعضی ہم از حدود خرافات عامہ بالا تر رفتہ و جزو خرافات خواص گردیدہ ، بطوریکہ علمائے بزرگ از قبیل "خواجہ طوسی" و قبل از آن "ابو معشر بلخی" و "کوشیار" و امثال آنہا ، کتابہا در این فن نوشتہ اند ، و بلکہ خواستہ اند این امر موہوم را تحت قوانین علمی در آوردہ راہ صحتے از برائے آن توجیہ کنند ۰

از کجا معلوم مے شود کہ فلاں وضع مخصوص علت فلاں حادثہ مخصوصہ است ، و آنچہ ما از تمام اوضاع فلکی مطلع میشویم ، و از این ہمہ سیارات و ثوابتی[2] کہ در آسمان است فقط ہشت عدد را مے شناسیم ، آن ہم بطورِ ناقص - پس چگونہ مے توانیم بگوئیم کہ از میان این ہمہ کواکب فقط ہمین ہشت

[1] (در صدد بر مے آیند) کوشش کرتے ہیں ، و ستہ (دانچہ ، اور پھر ، و ستہ (ثوابت ، ستارے جو غیر محسوس حرکت کرتے ہیں ۰

عدد موثر اند، و از میان اوضاع[1] غیر متناهی
که اینها با یک دیگر پیدا می کنند فقط چند
وضع محدود موثر اند نه باقی اوضاع - زیرا
همه مطالب بی دلیلی است که به هیچ وجه
قابل تصدیق نیست - یعنی در این گونه مطالب
اگر همه حکما اجماع بر مطلبی کنند و یک دلیل
قاطع در کار نباشد نمی شود به آن تصدیق
کرد *

نهایت[2] امر این است که مبادرت[3] به انکار
هم نباید نمود بلکه اگر دلیلی کافی نبود مردد[4]
می مانیم، نه تصدیق می کنیم و نه تکذیب
تا وقتیکه دلیل قاطع بر نفی یا اثبات بدست
آید *

سید حسن طبسی

---

۱) (اوضاع غیر متناهی) غیر محدود حالتیں ۔ ۲) (نہایت امر این است)
زیادہ سے زیادہ یہ بات ہے ۔ ۳) (مبادرت) جرأت ۔
۴) (مردد) مذبذب ۔

اطفالِ غیر طبیعی[1] و مکاتبِ معاون[2] در المان[3]

المان در تربیت اطفال استعداد و قابلیت فطری اطفال را یک مسئله و موضوع مهم تربیتی قرار داده است۔ حقیقتاً از نقطهٔ نظر تربیت ممکن نیست یک گونه نمونهٔ تربیت[4] برای همه اطفال نتیجهٔ واحد به بخشد ۔ چون اطفالے که با هم دیگر هم سن هستند فرق بزرگے از حیث قوهٔ بدن، هوش، فعالیت و قواے باصره و سامعه، درمیان آنها مشاهده مے شود و این فرق ها نتیجهٔ توارث، وراثت یا عوامل[5]

---

۱ (اطفال غیر طبیعی) وہ بچے جن میں کوئی جسمانی یا دماغی نقص ہو ۔

۲ (مکاتب معاون) امدادی مدرسے ۳ (المان) جرمنی ۔

۴ (یک نمونہ تربیت) ایک قسم کی تعلیم ۔

۵ (عوامل عارضی) عارضی دباؤ ۔

عارضی است ۔

این است که روش تعلیم و تربیت را
نظر به قابلیت و ماهیت هر طفل با اصول
مختلف ایجاد نماید - البته اطفالی که
در قابلیت مختلف سے باشند، سزاوار
نیست، آنها را غالباً در یک کلاس و مطابق
یک پروگرام تدریس نموده از تمام آنها
یک نتیجه و یک اندازه قابلیت و تربیت
انتظار داشت. با وجودیکه در مدارس شهرها
متعلمین تابین گروه ممکن نیست متعلمین را
با کلیه اطفال علاقه مند نمود و بعضاً
انتشابیه کلاس ها در حسن تعقیب پروگرام بیشتر
نشده ، و از طرف دیگر دقت معلم با اطفال
غیر طبیعی بیشتر مشغول شده عمر و ثقله بزند

له (ایجاد سے نماید) پیدا کرتا ہے ۔ سه زیادہ ادا ای قابلیت ، ایکسی ہی طرح
کے اعمال ۔ ثله فه کلاس متعلمین ... گروہ (جیسے ذات قابلیت وغیرہ) کے
مابین بلحاظ ذہانت اور ... ہونے کے فرق نہ کیا جا سکتا ۔
له (ممکن نیست) ... ممکن نہیں کہ استادوں کو سب کے سب شاگردوں
کیواسطے مساوی طور پر ذمہ دار قرار دیا جائے ۔ ثله (انتشابیہ کلاس ہا) ۔
جماعتوں کی ترتیب ۔ له (حسن تعقیب پروگرام) پروگرام (نظام) کی پابندی سے ...

ثله (عمر و ثقله بزند) عمر کھپاتے ۔

مسلّم است، اطفالِ طبیعی که دارائے قابلیت و ذہنِ روشن ہستند، از کُندی و عدمِ[1] پیش رفتنِ درس مایوس و بیزار گردیده از ذوقِ طبیعی مے اُفتند، و اگر معلم مطابق میل و قابلیتِ اطفالِ طبیعی رفتار نماید در ہر کلاس یک دستۂ ضعیف موجود مے شود که آنہا ہم رفته رفته ذوقِ تعلیم را کم کرده و بالآخره یک قسمتِ[2] مہمۂ جامع ضایع و تلف مے گردد ۔

بنائً علیه[3] واجب است که در موضوعِ تعلیم عمومی، اطفالِ طبیعی را از اطفالِ غیر طبیعی تفریق نمائیم، و یا اقلاً[4] در یک مدرسه کلاس و پروگرام ہا را مطابق قوائے آنہا مرتب نمائیم ۔

این موضوعِ مہم، از مدت[5] ہا به این طرف

---

[1] (عدم پیش رفتنِ درس) سبق کی رُکاوٹ ۔
[2] (یک قسمتِ ...... گردد) ایک بڑا حصہ پبلک کا ضائع اور نکما ہو جاتا ہے ۔ [3] (بنائً علیه) اسلیئے ۔ [4] (اقلاً) کم از کم ۔
[5] (از مدتہا به این طرف) پُرانے وقتوں سے آج تک ۔

در تمامِ دُنیائے متمدّن، تربیت شناساں را مشغول نموده است، و در آلمان هم، در ۱۸۱۶ء به ایں طرف، به اهمیتِ مسئلہ پے[1] برده، در همیں تاریخ در شهرِ "زالسبورک" یک مدرسہ برائے، اطفالِ غیر طبیعی، تاسیس کردند، و بعد از ۱۸۶۰ء از ایں قبیل مکاتب در تمامِ ممالکِ آلمان عمومیت پیدا کرده، و امروز آلمان دارائے دُویست و سی باب مکاتب، اطفالِ غیر طبیعی، است که در ایں مکاتب قریب به سی هزار محصّل[2]، اُناث و ذکور، تحصیل مے نمایند ۞

"اطفالِ غیر طبیعی، آنها هستند که از موقعِ تولد و یا از طفولیت، در نتیجهٔ یک عارضهٔ فکری[3] یا بدنی از حیثِ ذکاوت وغیره با هم سِن هائے خودِ شان مساوی نباشند، احمق ها، ابله ها،

---

[1] (پے برده) کھوج لگاکر، تہ کو پہنچ کر ۞

[2] (محصّل اُناث و ذکور) طالب علم لڑکیاں اور لڑکے ۞

[3] (فکری یا بدنی) دماغی یا جسمانی ۞

مخبوط ہا، تنبل[1] ہا، نزدیک بین ہا، و آنہا ئیکہ
ثقل[2] سامع دارند عموماً "اطفال غیر طبیعی"
محسوب مے شوند - ولے کرہا، کورہا، و
لال[3] ہا از "اطفال غیر طبیعی" محسوب نمے شوند
و اینہا را در مدارس مخصوصہٴ دیگر تربیت
مے نمایند *

حالا باید فہمید بہ چہ قسم اطفال طبیعی را
از "غیر طبیعی" تفریق و تمیز مے نمایند -
موقعے کہ اطفال را بہ مدرسہ مے آورند،
اولاً یک معاینہٴ دقیق طبی بہ عمل آوردہ،
معلول و عدم معلولیت[4] آنہا را تعیین نمودہ
بعد بعضے سوال ہاے مخصوصے دادہ، و
اجراے بعضے تجربیاتے کہ در فرا خور قطعی
سن اطفال باشد خواستار مے شوند - نظر
بہ یک تدقیقات[5] محکمے، بعضے کتب و رسالہ ہا
در موضوع امتحان اطفال طبع[6] و نشر شدہ

---

[1] (تنبل) سست * [2] (ثقل سامع دارند) کان سے کم سنتے ہیں * [3] (لال) گونگا * [4] (معلول و عدم معلولیت) بیماری اور صحت * [5] (تدقیقات محکمے) مکمل تحقیقات * [6] (طبع و نشر شدہ است) چھاپ کر شایع کئے گئے ہیں *

است - در این صورت اطفالے که امتحان[1]
ورودیه مدرسه را مے دهند، سوالات و عملیات
کاملاً موافق استعدادِ یک طفلِ طبیعی مرتب
مے شود بدین وسیله، از جواب هائیکه اطفال
مے دهند، کاملاً "طبیعی" و "غیر طبیعی" بودن
آنها معلوم میشود ۔

این امتحان و تجربه هائے ذوقی در ذهن
و حافظه و سرعتِ انتقال و احساساتِ هر طفلے
یک "مقیاس و معیار کاملے"[2] تشکیل میدهد ۔
مکاتبے که مخصوص "اطفال غیر طبیعی" است
عموماً به اسم "مکاتب معاون" نامیده مے شوند
که سیاستِ این قبیل مدارس تقریباً مانند مدارس
ابتدائی است، فقط نظر بدرجهٔ ضعف و
معلولیت[3] محصّلین، ساعاتِ درس نسبتاً کمتر
و پروگرام با بسیط[4] و مختصر است - اشتغالات[5]

---

۱ (امتحان ورودیه) داخلے کا امتحان ۔
۲ (مقیاس و معیار کاملے ... میدهد) پورا اندازہ اور تخمینہ قائم کرتا ہے ۔
۳ (معلولیت محصّلین) طالب علموں کی بیماری ۔
۴ (بسیط) مفرد، سادہ ۔ ۵ (اشتغالات یومیه) روزانہ کام ۔

پیشه از چهار ساعت تجاوز نمی کند و حصهٔ
بعضی از محصّلین از یک قسمت دروس بکلی
معاف می شوند، و در هر کلاس هم عدهٔ
محصّلین محدود است، مثلاً مکاتب معاونین
که مخصوصِ اطفالِ قصیرُ البصر[۱] و ثقیلُ السامع[۲]
است در هر کلاس بیشتر از ده نفر محصّل
نباید باشد ٭

اصول تدریس "اطفال غیر طبیعی" بایستی[۳]
بطوری ذوقی اجرا می شود که اطفال با
شوق و شعف مایل به تحصیل نموده رفته رفته
قوای دماغی آنها تزئید[۴] می گردد ٭

اگر شخصی در برلن وارد مکاتب معاونین
احمق ها و ابله ها شده از کلاس پائین تر
شروع به تدقیقات نماید، خواهد دید که در
کلاس های ادنا یک عدهٔ اطفال نشسته
اند که فقط نمونهٔ مظالم طبیعت[۵]، و سیاهی
بدبختی بشریت را تشکیل می دهند ٭

۱ه (قصیر البصر) کم نظر ٭ ۲ه (ثقیل السامع) کانوں سے اونچا سننے والے ٭ ۳ه (بایستی ... می شود) پر لطف الفاظ میں جاری ہوتا ہے ٭ ۴ه (تزئید میگردد) زیادہ ہوتے جاتے ہیں ٭ ۵ه (نمونهٔ مظالم طبیعت) قدرت کے ظلم کے نمونے ٭

کلّہ[1] ہائے کج و متموّج ، دہان ہائے باز ، چشم
ہائے کم نور و ......، بعضے از آنہا گریہ و
بعضے قہقہہ مے زنند ۔ اگر اسم آنہا را بپرسید
نمے دانند ، تا دہ نمے توانند بہ شمارند +

ولے ایں تاثرات ، در گردشِ کلاسہائے
بالا تر ، رفتہ رفتہ از شما زائل مے شود ۔
وقتیکہ بہ کلاسِ آخر مے رسید ، عوض[2] آں
منظرِ بد بختی و آں نظر ہائے آبلہ و چہرہ ہائے
معیوب ، یک عدۂ اطفالے خواہید دید کہ
دارائے رفتارِ منظم و نگاہ ہائے مرتب و
چالاک بودہ در تمام جزئیاتِ زندگانیٔ طبیعی
مے باشند ، و ایں خارقہ[3] ہا فقط محصولِ
اتباعِ فنِ تربیت و تعلیم است +

در نتیجۂ ایں اہتمامات ، اگر اعداد و شمار
"مکاتبِ معادن" را تدقیق نمائید ، خواہید
دید کہ در مملکتِ آلمان "اطفال غیر طبیعی"

---

[1] (کلّہ ہائے ......) ٹیڑھی ترچھی شکلیں + [2] (عوض .....) اس بد قسمتی
کے نظارے کی بجائے + [3] (و ایں خارقہ .....) اور یہ غیر معمولی ترقی صرف
فنِ تربیت و تعلیم کی پیروی کا نتیجہ ہے +

هفتاد و پنج در صد، کاملاً به زندگانیِ طبیعی عودت[1] نموده، و پانزده در صد به نتیجه نزدیک تر گردیده، فقط ده در صد ابراز قابلیت نه نموده اند ٭

در میان "مکاتبِ معاون" یک قسم مدارسے نیز موجود است که باسمِ "مکاتبِ[2] هوائے باز" نامیده مے شوند۔ "مکاتبِ هوائے باز" برائے اطفال مخصوص است که دارائے امراضِ عصبانی، قلب، جلد، یا مستعدِ سِل مے باشند۔ ایں قبیل مدارس، عموماً در خارجِ شهرها، در جنگل ها و در نقاطے هستند که دارائے هوائے صاف و جید است۔ ایں قبیل مدارس مامورِ[3] ایفائے دُو وظیفۂ مُهم است:۔ تربیتِ بدنی و فکری[4] ٭

"تربیتِ فکری":۔ درس ها عموماً درمیانِ

---

[1] (عودت نموده) لوٹ آئے ہیں ٭

[2] (مکاتب .. باز) کھلی ہوا والے اسکول ٭

[3] (مامور .. است) دو اہم فرائض پورے کرنے ہیں ٭ [4] (فکری) دماغی ٭

جنگل ہا و در کنارِ رودِ خانہ[1] ہا ، بایک پروگرام مخصوص و مفیدے اجرا مے گردد ۔ معلّمین این مدارس ، مخصوصاً با صورتِ[2] بشاش ، در تربیتِ فکریٔ اطفال مے کوشند ۔ ولے مدتِ تعلیم روزانہ از دُو ساعت و نیم تجاوز نمے کند ؏

"تربیت بدنی" ۔ اطفال آقلاً روزے پنج مرتبہ خوراک دادہ و بعد از غذاہا ، روزانہ آقلاً دُو ساعت در صندلی ہاے راحتی[3] ، در ہواے باز استراحت بخشیدہ مے خوابند در خارج از ساعاتِ درس ، اطفال را با کار ہاے دستی و باغبانی مشغول نمودہ ، و ہر روز مطابقِ دستورُ العملِ طبیب ، یکبار مرتبہ با آبِ گرم یا سرد حمام مے برند ؏

ادیبُ الممالک

---

[1] (رود خانہ) دریا ؏

[2] (صورت) چہرہ ؏

[3] (صندلی ہاے راحتی) آرام کرسیاں ؏

دورهٔ زندگانی

از روئیدن گیاه تا خشکیدن آن، از جنبیدن حیوانے تا مردن آن، زندگی نبات و حیوان نامیده مے شود۔ انسان نوعے از حیوان است، اگر اہل است آہلی و اگر نا اہل است وحشی ۔

زندگانیِ انسان از نقطهٔ نظر طبیعی تقسیم مے گردد، به کودکی، جوانی، سال خوردی و پیری، و از نقطهٔ نظر اخلاقی، به پیری در جوانی، جوانی در جوانی، پیری در پیری و جوانی در پیری، و از نقطه نظر اجتماعی به زندگانیِ تنها و زندگانیِ با غیر، و از نقطهٔ نظر تکلیفی[1] به زندگانیِ علمی و زندگانیِ عملی ۔

پیش از شروع به مطلب و بیان هر یک از تقسیمات مذکوره جوهر[2] آنچه فکر مرا سایبان

---

[1] تکلیفی، فرائض ۔ [2] (جوهر) لب اللباب ۔

نموده در پیک[1] فراز مے آورم و مے گویم:-
سعادتمند[2] کسے است کہ قسمتِ[3] اوّل زندگانیٔ خود را صرفِ خوش بختیٔ قسمتِ دوم نموده باشد:-

کودکی
یا
قسمتِ اوّل زندگانی

طفل در ایں عالم قدم مے گذارد با لازم[4] ہائے ششش گانہ، خوردن، آشامیدن، خفتن، بیداری، جنبیدن و آرام بودن، ایں ششش احتیاج از او جدا نمے گردند مگر با آخریں نفس زندگانی۔

لہ (دریک فراز مے آورم) پیش نظر لاتا ہوں۔
کہ (سعادتمند) کامیاب۔
کہ (قسمت) حصّہ۔ کہ (لازم ہائے) احتیاجیں۔

در این احتیاجات انسان با دیگر حیوانات شریک است و اُو را خصایصے است کہ بتدریج در وجود اُو ہویدا مے گردند۔ انسان در آغاز ولادت دارائے پارۂ از خصایص است بے آنکہ دارائے قصدِ آں بودہ باشد۔ مثلاً مے گرید بے آنکہ بخندد، احساس درد مے کند بے آنکہ احساس سلامت نمودہ باشد۔

طفل در آغاز زندگانی بیش از ہمہ چیز با پستان مادر آشنا مے گردد کہ طبیعت اُو را باین آشنائی[1] تا ہنگام مقہور مے نماید۔ و چوں خواہد صورت محسوسات را بشناسد بیش از ہمہ چیز صورت مادر را تمیز مے دہد۔

کم کم[2] احساسات اُو قوت گرفتہ صدائے مادر را از دیگر صدا ہا مے شناسد، مہر و قہر اُو را از یک دیگر تمیز مے دہد، و میان تلخ و شیریں فرق مے گذارد۔

---

[1] (آشنائی)... مقہور مے نماید، بے وقت کی آشنائی پر مجبور کرتی ہے یعنی احساساً نہیں بلکہ فطرتاً اُسے پسند کرتا ہے۔ [2] (کم کم) رفتہ رفتہ۔

رفته رفته زبان باز می کند - هر چه را شنیده می گوید و شروع به گفتن می کند از کلمات یک صدائی گرچه دارای دو حرف باشد مثلاً به ، مه ، بعد ازاں به دو صدائی گرچه دارای چهار حرف باشد مانند به به ، مه مه ، بابا ، ماما - سپس آنکه بخواند به کلمات سه حرفی تلفظ نماید گرچه دارای یک صدای متحرک باشد مانند شیر ، مهر یا دو صدا مانند شکر ، پدر و از زبان دیگر قیاس قواے دیگر او را توان گرفتن ۔

در این مرحلۂ زندگانی آغوش مادر دبستان آموزگاری طفل است ، نه تنها دبستان آموزگاری بلکه اول مرکز سعادت و شقاوت او است ، اول مرحلۂ خوش بختی و بد بختی او - پس اگر باین نظر بگوئیم این منزل خطرناک ترین منزل ہاے زندگانی است ، خطا نگفته ایم

در این مرحله است که صفحۂ خاطر طفل مانند آئینه مصفا است در برابر صورتها

زشت و زیبا یا مانند صفحۂ عکس است
در مقابل تمام اشیا ٭

اینجا است کہ اگر دیدۂ او خوش دید
خوش بین مے شود و اگر بد دید بد بین۔
اگر گوش او حق شنید حق شنو و اگر باطل
شنید باطل شنو مے گردد ٭

اینجا است کہ گوش با زبان مے نماید ہماں
معاملہ را کہ دیدہ با دل مے کند۔ یعنی زبان
نمے گوید تا گوش نشنود۔ چنانکہ دل نمے خواہد
تا دیدہ نہ بیند ٭

بلے کر مادر زاد لال مادر زاد است ضرورۃً
چہ اگر شنیدہ بود مے گفت۔ پس دانستے کہ
در راست گوئی او نجات و در دروغ گوئی
او ہلاکت است در ایں مرحلہ ثابت مے
شود کہ گناہش بگردن گوش است چنانکہ
گناہِ گوش بگردن زبان است۔ زبان ہم
ظالم است و ہم مظلوم و ایں خصایص
زبان است ٭

از چشم و گوش و زبان گفتیم، و آنہا را

بمنزلۂ سہ رکن از ارکان خوش بختی و بدبختی شمردیم و چہار مین کہ مہترین آنہا است ناگفتہ ماند، و آن قلب است کہ در این خانۂ ہرشی و فرشی، جسمانی و روحانی، زمینی و آسمانی بادشاہئ حقیقی مے نماید ٭

با این ہمہ قلب ہم در این مرحلہ دریافت[1] نمے کند سعادت و شقاوت خود را مگر بواسطۂ چشم و گوش و زبان کہ اگر خوش بختانہ شروع بہ زندگانی کردند او میرسد بسعادت خویش و اگر در بدبختی ماندند او نیز دو چار شقاوت مے گردد ٭

نتیجہ آنکہ سعادت انسان بہ پاکئ قلب او ست و پاکئ قلب مربوط[2] بہ پاکئ چشم و گوش و زبان و پاکئ این سہ کاملاً مربوط است بہ لیاقت آغوش مادر ٭

باید دانست کہ طفل در آغاز زندگانی فرامے گیرد رفتار را زود تر از آنکہ گفتار را فراگیرد۔ چنانکہ مے بینیم مادر یا دیگرے در

[1] (دریافت نمے کند) حاصل نہیں کرتا ٭ [2] (مربوط) وابستہ ٭

برابر دیدۂ طفل چند ماہے انگشتان خود را حرکت مے دہد و بہ زبانے کہ دارد بیا بیا مے گوید - روزے دو نمے گزرد کہ طفل تقلید مے کند رفتار مادر را بے آنکہ بتواند لغت او را ادا نماید ٭

و ہم باید دانست کہ طفل در ابتدائے نشو و نما کہ لوح خاطرش قابل پذیرفتن ہرگونہ نقش و نگار زشت و زیبا است ہر نقشے را کہ پیش از ہمہ پذیرفت نقش اصلی و رسم حقیقی مے گردد و محو نمودن آں از لوح خاطر وے مشکل مے شود ٭

و بالجملہ در ایں دبستان طبیعی اکتسابات اوّلیۂ طفل را در گفتار و رفتار و ملکہ ہائے نفسانی و اختیارات عملی ہم رنگ خانوادۂ مے سازد کہ در آں دیدہ کشودہ ، گوش فرا دادہ و زبان باز نمودہ ٭

فرض مے نمائیم دو طفل را از دو ملت مختلف بعد از ولادت ، بےلہ فاصلہ تبدیل محل نمایند - پس از آنکہ ادراکاتلہ آنہا استقلال

لہ (بے فاصلہ) فوراً ٭ لہ (ادراکات آنہا) اُنکے حاصل کردہ خیالات ٭

یافت غالباً مشاہدہ مے شود کہ ہر یک منتسب
شدہ است بہ خانوادۂ کہ در آں نشو و نما نمودہ
است و طبیعت دوم در وجود آنہا حکمرانی
مے نماید ٭

طفل در احوال نشو و نما و اکتسابات طبیعی
باقی است تا آں ہنگام کہ بایستے بدست تعلیم
و تربیت سپردہ شود ، اینجا دو صورت حاصل
مے گردد ، یکے آنکہ طفل بمکتب کسب کمال
وارد گردد و دیگر آنکہ بحالِ[1] حیوانیت باقی بماند ٭

در صورت دوم حیوانے است گویندہ کہ اگر
در مکتب آغوش مادر نیکو تربیت یافتہ خوش
رفتار ، بے آزار ، بردبار و فرمانبردار است
دگرنہ شرور ، مغرور ، حریص ، شجاع و مردم آزار
اوّل بے ضرر و کم منفعت و دوم بے منفعت
و پر ضرر خواہد بود ٭

و اگر بدستِ تعلیم و تربیت سپردہ شود ،
ممکن است زبانِ معلم چراغِ عقل او را
روشن کند و دستِ مربیِ اخلاق وے را تہذیب
نماید ٭

[1] (بحال حیوانیت باقی بماند) اَن پڑھ ہی رہے ٭

اما باز بشرطِ آنکہ بنائے تعلیم و تربیت روے اساسِ حسنِ پرورش وے در کتب آغوشِ مادر گذاردہ شود، وگرنہ نمے تواں گفت کہ دستِ آموزگاری و پرورش افزائی بتواند ملکہ ہاے ناپسندیدۂ را کہ در آغوشِ مادر فرا گرفتہ و براے او مانند طبیعت دوم شدہ بکلی محو نماید ؛

بلکہ غالباً دستِ آموزگاری بزشت و زیبا ہر دو مدد مے دہد و نیک و بد ہر دو را مے پروراند و آنچناں ہا را آنچناں تر مے سازد۔[1] علے الخصوص کہ منضم[2] بہ حسنِ پرورش با قوتے ہم نبودہ باشد ؛

دیدہ شدہ است کہ اخلاقِ ناپسندیدۂ رسوخ یافتۂ[3] در وجودِ طفلے از زیرِ[4] دستِ تعلیم و تربیت ہاے گوناگوں مانند بادامِ تلخ شکر آلودہ باطنِ خود را آشکار مے سازد و در طے نمودنِ مسافتِ تعلیم و تربیت سمومِ فساد

---

[1] (آنچناں ... میسازد) بد کو بدتر بنا دیتا ہے ؛ [2] (منضم) چسپاں ؛
[3] (رسوخ یافتہ) سرایت کئے ہوئے ؛ [4] (زیرِ دست) ماتحت ؛

او قوت گرفتہ چراغے پیش پاے شرارت وے افروختہ مے گردد ۔

نتیجہ آنکہ نیکو در آمدنِ طفل از مکتبِ آغوش مادر و پیمودنِ وے یک قسمت از مکتب اکتسابی را بہ ضمیمۂ حسنِ تربیت مبدءِ سعادت و خوش بختیِ انسان است ۔

مدت ایں دورۂ زندگانی از ہنگام ولادت است تا رسیدنِ بحدِ بلوغ و رشد کہ ما آں را کودکی نامیدیم ۔

جوانی
یا
قسمتِ دوم زندگانی

دو طفل از سرحد زندگانی گذشتہ قدم بہ عرصۂ جوانی مے گذارند، صاحبِ تکلیف و راے مستقل مے گردند ۔

ل (صاحب تکلیف) نیک و بد کے ذمہ دار ۔

آنکہ انسان جوان است بہ اوّل سعادتے
کہ برمے خورد این است کہ مے فہمد بزرگتر
سرمایۂ او وقت اوست و احساس مے کند
کہ وقت از دست رفتہ ہرگز بدست نمے آید۔
آنگاہ سرمایۂ پُر بہاے خود را چہار قسمت
نمودہ ، قسمتے را برائے رفع احتیاجات
شش گانۂ ضروریہ مے گذارد و قسمتے را
صرفِ کسب معاش مے کند ، قسمت سوم
را بہ تحصیل علم و عمل یا تکمیل حرفت و
صنعت مے پردازد ، و در قسمت چہارم از
تفریحات طبیعی و لذت ہاے روحانی و جسمانی
در دائرہ اعتدال عقلانی بہرہ مند مے گردد +
و چوں از وقت سخن گفتیم روا باشد
بگوئیم گرچہ نقد عمر را قیاس بہ مال نتواں
کرد ولے میتواں بہ وے تمثل آورد و گفت
شخص عاقبت اندیش در[1] عین دارائی روزگارِ
تہی دستیٔ خود را بدقت[2] مے بیند و در

[1] (در عین دارائی) جبکہ سب کچھ اس کے پاس ہو +
[2] (بدقت مے بیند) غور سے دیکھتا ہے +

مصرف نمودنِ نقدینۂ وافر حساب روز گار در ماندگی را نموده ہماں اندیشہ و احتیاط را مے کند کہ در جزئی باقی ماندۂ آں نقدینہ مے نماید ❖

روشن تر آنکہ شخص دارائے نقدینۂ بسیار اگر عاقبت اندیش نباشد در صرف نمودن وجہ[1] جزئی دستش نمے لرزد و احتیاط نمے کند، ولے چوں ہماں نقدینہ نزدیک بہ تمام شدن رسید در بمصرف رسانیدنِ جزئی آں احتیاط مے کند و اندیشۂ وافر مے نماید ❖

چوں دانا در عنفوانِ جوانی در بکار بردن وقت عزیز خود ہماں احتیاط و اندیشہ رامے کند کہ پیر جاہل در ایام آخرین زندگانی خود مے نماید، یعنی فریب غرور جوانی را نخوردہ روز بلکہ ساعت از عمر گراں بہائے خود را بے[2] عوض نمے گذارد و بیہودہ مصرف نمے نماید ❖

---

[1] (وجہ جزئی) تھوڑی سی رقم ❖ [2] (بے عوض نمے گذارد) اس کے بدلے میں کچھ لیئے بغیر نہیں رہتا ❖

دیگر آنکه انسان جوان یا جوان دانا بزرگتر سعادتے کہ مے باید بدست آوردن رفیق دانائے مہربان است کہ در احوال مختلفہ و در شدائد روزگار او را مدد برساند، گاہ و بیگاہ ہمدم، ہمقدم، مونس و محرم و در محنتہائے دوران شریک غم و الم او بودہ باشد، پیش رو آئینہ باشد کہ بنمایاند عیب و نقص او را و پشت سر در حمایتش مانند سپر گردد و چہ باشد کہ از گفتہ ہائے خویش شعرے در این مقام شاہد آورم ؎

از پئے اکسیر اعظم با ہزاران جد و جہد
این جہان را اے برادر گر بگردی سربسر
بہتر از یار موافق مے نہ یابی کو ترا
پیش رو آئینہ باشد پشت سر گردد سپر

پس انسان بیش از ہمہ چیز حاجتمند رفیق شفیق است ٭

و بالجملہ انسان جوان در دورۂ جوانی قوت ہائے مادی و معنویۂ خود را بہ کمال مے رسانَد، از طراوت عہد شباب بہرہ مے برد، اساس

سعادتِ خود را برای قسمت های دیگر عمر بلکه برای آنانکه از وی باز مے مانند محکم مے سازد :- و این است معنیٔ پیری در جوانی از نکتهٔ نظرِ اخلاقی ❖

جوانِ دوم آنکه در مکتبِ آغوشِ مادر تربیت نیکو نیافته و تحصیلات وے (اگر اکتسابی کرده باشد) بجاے نفع ضرر بخشیده و اخلاقِ ناپسندیدهٔ او را قوت داده است، چون قدم به عرصهٔ جوانی بگذارد و خود را بے نیاز از پدر و مادر به بیند مغرور گشته سر از اطاعت ایشان به پیچد و هر چه بدست آورد در قمار نادانی ببازد، بدبختی را برای خود و رسوائی را برای خانواده اش تدارک نماید ❖

و این است معنیٔ جوانی در جوانی از نقطهٔ نظر اخلاقی ❖

پدر و مادر هم در این حال هر چه مے بینند نتیجهٔ بدِ تربیت های اوّلیه است که به طفلِ خود روا داشته اند و خود کرده را تدبیر نیست ❖

در این مرحله چیزے کہ مے تواند جوان مغرور را تا یک درجہ از خواب غفلت بیدار کند اوّل شدائد روزگار است کہ ہوا و ہوسہا را از سر اُو دور نماید و دیگر رفیق دانائے است کہ بہ حسن معاشرت رفتہ رفتہ اُو را بہ ہوش آرد و تصرفے[1] در اخلاق اُو بنماید۔ گرچہ ملکات[2] رسوخ یافتہ تغییر ناپذیر است۔ مدت این زندگانی از حدّ بلوغ است تا سنّ و قوف یا سی سالگی ٭

در این جا سخن ناگفتہ ماند کہ ما را مجبور بہ بازگشت نمودن بآغازِ این قسمت از زندگانی مے نماید ٭

و آں سخن این است کہ چوں طفل بحد بلوغ و رُشد رسید و دورۂ بے اختیاری اُو سپری[3] شد یعنی دارائے رائے مستقل گردید ، ممکن است بواسطۂ[4] غضب شدن

[1] (تصرفے) تبدیلی ٭ [2] (ملکات . . . ناپذیر است) پختہ عادتین تبدیل نہیں ہوا کرتیں ٭ [3] (سپری شد) ختم ہوگیا ٭
[4] (بواسطہ) بہ سبب ٭

بعضے از حقوق او بہ بد[۱] بختی بزرگے برخورد
کہ تا آخر عمر وبالش دامنگیر او و خانوادۂ گذشتہ
و آیندہ اش گردد۔

و ایں سخن را بہ سہ کلمۂ ذیل عنوان
مے نمائیم :-

یعنی غصب[۱] حقِ[۲] اطفال[۳]

ایں سہ کلمہ گرچہ بہ نظر سہل و سادہ
مے آید ولے چوں بہ کنہش[۲] بر خوریم و
بہ نظرِ[۳] دقت بہ آنہا بنگریم خواہیم دید کہ
مے تواند ریشۂ[۴] تمام بد بختی ہا بودہ باشد۔
بلے در عالم اجتماعی رسیدن اطفال
بہ حقوق مشروعۂ خویش سر چشمۂ سعادت
است و مغصوب شدن حقوق آنہا پایہ و
مایۂ بد بختی و شقاوت۔

و در میانِ حقوق اطفال دو حق از ہمہ
مہم تر است کہ غصب شدن آنہا در خوش

۱ (بہ بدبختی بزرگے برخورد) ایک بڑی بدبختی سے دوچار ہو جائے۔ ۲ (کنہش برخوریم) اسکی تہ تک پہنچیں۔ ۳ (نظر دقت) غور کی نگاہ۔ ۴ (ریشہ) جڑھ۔

بجنتی و بد بختیٔ ایشاں دخلیت تمام دارد ٭
اول حق کسوت[1] و حرفت است کہ چوں طفل داراے اختیار و صاحب راے مستقل گردید در انتخاب کسوت و حرفت آزاد باشد و ہیچ قوہ اُو را بہ در بر کردن جامۂ موروثی و پیروی نمودن از حرفت پدری مجبور نہ نماید ٭ کہ اگر در ایں مورد میل اولیاے اطفال یا ملاحظات دیگر طفل را مجبور بہ کسوت و حرفت موروثی کند ایں مجبوریت نہ تنہا کودک بیچارہ را دو چار بد بختی مے نماید بلکہ بسا مے شود کہ رسوای را بہ خانوادۂ اُو جلب مے کند و شاید در کشا کش حوادث دہر بہ اساس قومیت و ملیت ہم خلل مے رساند چہ[2] بسیار مے شود کہ میل[3] طبیعیٔ طفل بغیر کسوت و حرفت موروثی است، طبع اُو براے آں کسوت سازگار نیست و دماغ او براے آں حرفت ساختہ نہ شدہ است ٭
شغل براے شخص نا مناسب و شخص براے کار نا اہل، و کیست نداند فساد بزرگ ایں کار را

[1] (کسوت و حرفت) لباس اور پیشہ ٭ [2] (چہ) کیونکہ ٭ [3] (میل طبیعی) قدرتی رغبت ٭

در عالم اجتماعی۔ بلے اختلاف سلیقہ ہا و طبیعت ہا مانند اختلاف صورت ہا و خلقت ہا است ٭

پس بر اولیاے اطفال است کہ در آغاز جوانی حق اختیار نمودن کسوت و حرفت را از تورسان خود غصب نہ نمایند، آنہا را بحق خود برسانند، آبروے خانوادہ را محفوظ دارند و شاید تحصیل شرف ہم بنمایند٭

زیرا کہ طفل چوں در انتخاب کسوت و حرفت آزاد شد یا جامۂ موروثی را اختیار مے کند و حرفت پدری را پیروی مے نماید کہ ہم تاک خانوادہ است ٭

و اگر تغییر و تبدیل داد یا بہ کسوت و حرفت محترم ترے تبدیل مے دہد یا بہ پست تر، اگر پست تر شد تا اہلے از خانوادہ بیروں رفتہ آبروے خانوادہ محفوظ ماند و اگر بہتر و بالا تر شد درے از شرافت و افتخار بہ روے خانوادہ کشودہ گشتہ است۔ و ہم بہ اساسِ اجتماعی خدمتے شدہ زیرا کہ کار بہ اہل خود و اہل بہ کار خویش رسیدہ است٭

لہ (اساس اجتماعی) پبلک ٭

کسے تصور نکند کہ مے خواہیم اختلاف
کسوت و حرفت را در بلندی و پستیٔ مقام
افرادِ ملت مدخلیت بد ہم اند، زیراکہ کسوت ہا
و حرفت ہا ہمہ در جائے خود احترام دارند
و در عالمِ[1] اجتماعی وضیع و شریف یکسان
اند، شرافت موروثی لغو است تقدم[2] تقدم
فضلی است و امتیاز تنہا بہ دانشمندی و پرہیزگاری[3]
و تا اصل مطلب را روشن تر نمودہ
باشیم مے نویسیم کہ اگر در آحوال اجتماعی
خود بدیدۂ بصیرت نظر نمائیم خواہیم دید کہ
اغلب علمائے بزرگ روحانی مثلاً کہ مصدر
خدمات مہم بہ دین و ملت بودہ اند شرافت
اوّلِ[4] سلسلہ بودن را دارا بودہ اند و
ہمچنیں بسیاری از مردانِ بزرگ از ارباب
شمشیر و قلم وغیرہ کہ خدمات بزرگ نمودہ اند
در کسوت و حرفت خود اوّلِ سلسلہ مے باشند۔
و از طرف دیگر ملاحظہ مے کنیم از وجود

[1] (در عالم اجتماعی) قومی حیثیت سے ۔ [2] (تقدم فضلی) علمی برتری ۔

[3][4] (شرافت . . . بودہ اند) یعنی لباس اور پیشہ کے لحاظ سے وہ ابتدائی یعنی ادنیٰ حالت میں تھے۔

نا اہلاں در کسوت[1] و حرفت موروثی چہ بدبختی ہا شامل حال قوم شدہ و مے شود و چہ خیانت ہا بہ دولت و ملت نمودہ و مے نمایند۔

پس روحانی[2] زادہ نباید جبراً روحانی گردد و امیر و دبیر زادہ نباید قہراً امیر و دبیر شود۔ فرزند طبیب چہ لازم است کہ حتماً طبیب گردد، تاجرو کاسب زادہ را کہ گفتہ است کہ حکماً باید تاجر و کاسب باشند۔

مولائے[3] متقیاں مے فرماید تربیت نکنید اولاد خود را بہ تربیت خویش زیرا آنہا خلق شدہ اند برائے زمانے غیر از زمان شما۔

نتیجۂ سخن را خطاب بہ پدران دانشمند نمودہ مے گوییم[4]، اے اباء کرام اگر اولاد خود را دوست میدارید، اگر بہ کسوت و حرفت خود علاقہ[5] دارید، اگر شرافت عالم اجتماعی را محترم مے شمارید حق مشروع اولاد خود را غصب نکنید و آنہا را مجبور

[1] (در کسوت..... موروثی) یہ اشارہ ہے آسودہ حال لوگوں کیطرف۔ [2] (روحانی زادہ) یعنی مولوی کا بیٹا۔ [3] (مولائے متقیان) حضرت علیؑ۔ [5] (علاقہ) دلچسپی۔

نه نمائید که حکماً در سکوت و حرفت شما در آیند۔
آنچه گفته شد، با مسئلۂ بیرون رفتن از زِیؔ[1] که مذموم است، منافی نیست، بلکه همان مسئله را به حقیقت تائید مے نماید۔
دیگر حق مهم جوانان که ممکن است مغصوب گردد و روزگار زندگانیٔ آنها را تیره و تار نماید و به ارکان عالم اجتماعی خلل برساند حق زنا شوئی است و آن در موقع تبدیل زندگانیٔ تنها است به زندگانیٔ با غیر که ما در اوّلِ[2] مقاله تعبیر کرده‌ایم به "تقسیم زندگانی از نقطۂ نظر اجتماعی"۔
تا آن هنگام که شخص به تنهائی زندگانی مے نماید یعنی خانوادۂ تشکیل نداده و همسر[3] اختیار نه نموده است خیر و شر زندگانی او بخود و خانوادۂ که در آن زیست مے نماید میرسد۔
امّا چون در قسمت دوم زندگانی از نقطۂ نظر اجتماعی قدم نهاد و شریکے برائے خود

---

[1] (زِیؔ) حدود ۔ اندازه ۔ دائره ۔

[2] (اوّل) شروع ۔ آغاز ۔ [3] (همسر) بیوی ۔ زوجه ۔

اختیار کرد جبر و شر او از خود و خانواده اش تجاوز کرده به دیگرے سرایت میکند و دست این تجاوز به دامان عالم اجتماعی میرسد و بلکه با سعادت و شقاوت[1] دنیا راه پیدا میکند +

بلے سعادت دنیا به سعادت ملت ہا است و سعادت ملت ہا به سعادت قوم ہا و سعادت قوم ہا به سعادت قبیله ہا و سعادت قبیله ہا به سعادت خانواده ہا و سعادت خانوادگی حاصل نمے شود مگر به حسن تشکیل خانواده و حسن تشکیل خانواده مربوط است به حسن انتخاب تشکیل کنندگان و حسن انتخاب با مقهوریت و مجبوریت صورت نه پذیرد +

انسان جوان که خواهد از عالم تنهائی برهد و در عرصهٔ زندگانی با غیر قدم بگذارد و نخستین باید بجائے از عقل و رشد رسیده باشد که که خود معنئ این تبدیل زندگانی را احساس نماید و ثمرهٔ مشروع آں را درک[2] کند، بفهمد نقشهٔ بقیهٔ زندگانئ خود را چگونه میکشد،

---

[1] (سعادت و شقاوت) بھلائی، برائی + [2] (درک کند) سمجھے +

رشتۂ آسایش خویش را بکجا منتصل[1] مے نماید،
با کی همسر مے شود ، چه کس را در زندگانی
عزیز خود شرکت مے دهد و بالجمله گوهر گران
بهاے آزادی زندگانی تنهائی را به چه قیمت
مے فروشد که بد بخت نشود و دیگرے را
بد بخت نکند و شهد حیات را در کام خود
و دیگرے تلخ نه نماید *

در این مرحلۂ مانند بسیاری از مراحل
زندگانی ، فرقے میان پسران و دختران نمے
باشد و تکلیف[2] اخلاقی هر دو بطور تساوی است *

با این مقدمۂ مختصر مے توان به مقصد
نزدیک شد و گفت در این تبدیل حیات،
در این مرحلۂ خطرناک ، در این پرتگاه هولناک
زندگانی اولیاے جوانان را فرض است که
آنها را دستگیری نمایند ، از یک طرف راه
رستگاری را به آنها بنمایند و از دیگر طرف
هیچ گونه مجبوریت شامل حال ایشان نه نمایند
که مجبوریت جوانان و غصب حق آن ها

[1] (منتصل مینماید) جوڑتا ہے * [2] (تکلیف) فرض *

در این مرحلهٔ زندگانی و در این مسئلهٔ اجتماعی شرعاً و عقلاً، عرفاً و عادتاً گناه است و به اساس قومیت و ملت، چنانچه گفته شد، خلل مے رساند۔

و چون این مقالهٔ مختصر براے آگاه نمودن پدران و پسران، مادران و دختران یعنی بزرگان و کوچکان نوشته مے شود به مصلحت در این مسئلهٔ هم به اشارهٔ مختصر قناعت نموده مے گذریم و مے گوییم که اگر به مفسده هاے بزرگ که در عالم اجتماعی ما هویدا است بدیدهٔ دقت نظر نماییم خواهیم دید که سرچشمهٔ آنها باز نمے گردد مگر به نقطهٔ بدے تشکیل خانواده ها و بدیئ مذکور راجع نمے گردد مگر به خبط و خطاے که در موقع تبدیل زندگانی منفرد به زندگانیئ با غیر صورت پذیرد و مهم ترین خبط و خطاهاے مذکوره سلب اختیار و حق جوانان است در این مقام۔

چیزے که در این مسئله قابل توجه است

این است که در امور مذہبی، در عادات و رسوم نیکوئ ملیّ، در آب و ہوا و مکان، در احوال جسمانی و روحانی و در احتیاجات زندگانی خانوادگی و عقلانی اختلاف بسیار میان مردم مشرق و مغرب ہست و ہیچ گاہ نمے توانند از یک دیگر تقلید و تبعیت[1] کامل بہ نمایند ؛

در این صورت بہ ملت ملازم است (و مخصوصاً بہ خانم ہاے محترمے کہ تازہ مے خواہند در سایۂ ترقیات عصر حاضر خود آرائی نمودہ قدم در عرصۂ آزادی بگذارند) کہ از روے بے خبری تقلید جاہلانہ نہ کنند و آزادی را بہ تبعیت نمودن از عادات و رسوم اجانب تعبیر نہ نمایند و بدانند کہ آزادی و ترقیٔ ہر قوم باید در حدود احتیاجات طبیعی و در دائرہ آداب و رسوم نیکوئ ملیّ متناسب با احوال جسمی و روحیٔ آں قوم بہ اقتضاے آب و ہواے آں مملکت بودہ باشد تا بجاے نفع ضرر نرساند و بجاے ترقی

[1] (تبعیت) پیروی ؛

نمودن تنزل نداہد کہ اگر غیر از این باشد در
تقلید جاہلانہ آنچہ داریم از دست مے رود
و آنچہ مے طلبیم بدست نمے آید و روان
حافظ شاد کہ گفت ؎

گشت بیمار کہ چون چشم تو گردد نرگس
شیوۂ این نشدش حاصل و بیمار بماند

سالخوردی

یا

قسمت سوم زندگانی

پس آنچہ گفتہ شد از حال کودکی و جوانی
در دورۂ اوّل و دوم زندگانی احوال دورۂ سوم
کہ نتیجۂ مقدمات گذشتہ و تہیۂ پیش است
باشناسائی آن کس کہ بہ منزل گاہ سالخوردی
مے رسد نوشتہ خواندہ مے شود و ناخواندہ دانستہ
مے گردد ؛

انسان در ایں مرحلۂ زندگانی کہ از سی سالگی شروع مے شود و در شصت سالگی بہ پایاں مے رسد مے دَرَوَد آنچہ را کہ در دورۂ اوّل و دوم کِشتہ و بکار مے بَرَد آنچہ را کہ از نیک و بد و از خیر و شر فرا گرفتہ و مے رسد بہ آنچہ مُقدّماتِ آں را از پیش تدارک[1] دیدہ است ۔

آنکہ از مکتب آغوش مادر بیکو در آمدہ در دبستان لایقے کسب ہنر نمودہ و دارائے ملکات حسنہ و صفات پسندیدہ شدہ و پس از تکمیل تحصیلاتِ علمی و عملی با مناسبت میل طبیعی بہ اقتضائے قوۂ روحی و دماغی خود بہ مشغلۂ با شرافتے کہ قابل ترقی باشد پرداختہ و کار معیشت را منتظم ساختہ ، بہ علاوہ ہمسر خوبے ہم شتِ مہربانے برائے تشکیل خانوادہ بمیل خاطر خود بدست آوردہ ، او و ہمسر ہر باشش ہر دو از خوش بختانند ، معنیٔ زندگی و دنیا را مے فہمند ۔ در شرکت زندگانی ہر یک تکلیف خود را ادا مے کنند ۔ ہر دو باہم رشتۂ سعادت را

[1] (از پیش تدارک دیدہ است) پہلے سے انتظام کر رکھا ہے ۔

نگاه میدارند، هر دو تحصیلِ تموّل و اعتبار مے نمایند و از آنچه بدست آورده ذخیره براے بازماندگاں مے گذارند ؛

ایں دو تن باہم بخوشی زندگانی مے کنند، باہم ترقی مے نمایند، باہم پدر و مادر مے شوند، باہم اولاد مے پرورانند، باہم یادگارہاے نیکو مے گذارند، در دنیا باہم پیر مے شوند و باہم از ایں سراے فانی مے گذرند ؛

کارِ دنیا را بہ حسنِ علم و عمل و کسبِ افتخار و شرف ساختہ دارند و کارِ آخرت را بہ پرستشِ یزدانِ پاک و مہربانی با آفریدگان پرداختہ، بازماندگانِ ایشاں براے آنہا باقیات صالحات اند و نامِ نیکِ ایشاں در صفحۂ روزگار بہ شرف و افتخار باقی است - ایں است معنئ سعادت ایں است حقیقتِ خوش بختی ؛

تا رُوے دیگرِ سخن ناگفتہ نماند مے خواہیم بگوییم و- آنکہ در مکتبِ آغوشِ مادر تربیت نیکو نیافتہ و قسمتِ دومِ زندگانی را کہ دورِ جوانی است بہ باطل گذرانیدہ، خواستہ است

آنچه را که به آں نه رسیده و رسیده است به آنچه نخواسته، علی الخصوص که گرفتارِ همسرِ ناموافق ناسازگارے هم شده باشد، ایں دو تن همیشه دنیا را تاریک مے بینند و راهِ سعادت را باریک، به عشرت زیست مے نمایند و به حسرت از ایں عالم مے روند و گاه مے شود که آلایشِ وجود آنها قرن ها زلالِ زندگانیِ قومے را مکدر و زهرِ رفتار شاں حیاتِ اجتماعیِ ملتے را مسموم مے نماید - این است معنیِ شقاوت این است حقیقتِ بدبختی ۔

بدیهی است زادگانِ ایں خانواده به چه طینت به دنیا آمده و به چه کیفیت نشو و نما مے نمایند - و اثراتِ وجودِ آنها در عالمِ اجتماعی چیست و چه نیکو گفته سعدی، روانش شاد ۔

عاقبت گرگ زاده گرگ شود
گرچه با آدمی بزرگ شود

پیری

یا

دورۂ چہارم زندگانی

انسان چوں دورۂ سیم زندگانی را پیمود و قدم در مرحلۂ چہارم نہاد دنیا را پشت سر سے بیند و آخرت را پیش رو *

علامت ہائے پیری از سستیِ قوائے پنجگانۂ ظاہری و باطنی، سفید شدنِ مو و دندان افتادنِ رو و خمیدہ گشتنِ قامت و ناتوان شدنِ طبیعت و آثار بسیار در وجود او ہویدا مے گردد *

روز بروز بنیانِ ہستیِ او رو بہ انہدام مے گذارد و در ایں مرحلہ خوش بختی و بدبختی شدید تر از مراحلِ گذشتہ نمودار مے شود *

انسانِ سعادتمند یعنی آنکه و بستانِ آغوشِ مادر را نیکو طے نموده دورهٔ کودکی و جوانی و سالخوردی را آنگونه که باید گذرانیده، از فضایلِ بشری بهره مند شده، دانستنی ها[1] را در حدِ استعدادِ خویش دانسته و رفتار کردنی ها[2] را بقدرِ امکان رفتار نموده، در مراحلِ خطرناکِ زندگانی سعادتِ آزادی را ادراک کرده و آثارِ بزرگ از خود در دنیا باقی گذارده، خانوادهٔ سعادتمندے بر خانواده هائے ملتِ خود افزوده زادگانِ بالیاقتے را بحدِ کمال رسانیده و بالجمله از هر حیثیت نزدِ خالق و خلق و وجدان و وطنِ خود رهانیده در این مرحله دست از اکتساباتِ عملی مے کشد و به اکتساباتِ روحانی و لذایذِ معنوی تا آخرینِ نفس مداومت مے دهد۔

پیرِ دانا بواسطهٔ ذخیره هائے مشروعی که برائے این مرحله از زندگانی تدارک نموده معاشِ خود را تامین[3] شده، آثارِ وجودیهٔ خود را در این جهان

---

[1] (دانستنی ها) معلوم کرنیکے لایق باتیں۔ [2] (رفتار کردنی ها) عمل کرنے کے لایق باتیں
[3] (تامین شده) قابلِ تسلی۔

از ہر طرف فرو داں ، و خلق را حاجتمندِ تجربہ ہا و فکر ہاے سنجیدۂ خود مے بیند و بالآخرہ آخرین تابشِ الوانِ ہستیِ خویش را در ایں عالم مانندِ اشعۂ[1] خورشید در ہنگام غروب کہ بر قلّہ[2] ہاے کوہ ہاے بلند بتابد بر فرازِ افکارِ بزرگانِ جہاں تاباں مشاہدہ مے نماید - و آخرین نفس را با رضاے خلق و خالق از او و رضایت او از ہمہ ، تسلیم مے نماید ، پیکرِ خاکی را بدستِ تاک و دوانِ پاکِ تابناکِ خویش را بدستِ دل ہاے پُر محبتِ ہوا خواہان خود مے سپارد ۔

ایں است بہشتِ دنیا و ایں است سعادتِ ابدی ۔

و چوں پیر دانا در مرحلۂ پیری احتراز مے کند از ہرچہ لازمۂ عہدِ کودکی و جوانی است از ایں رُو تعبیر کردیم بہ ' پیری در پیری ' از نقطۂ نظرِ اخلاقی ۔

اما پیرِ ناداں مرحلۂ چہارم زندگانی را بہ جوہر بدبختی و حقیقتِ بے سعادتی مے گذراند

[1] (اشعہ) شعاع کی جمع - چمک - کرن ۔ [2] (قلہ) چوٹی ۔

میگوید آنچه را که نمے کند و نمے کند آنچه را که میگوید، صفات رذیله که یک عمر با او بسر برده بر وجودش غالب، حرص و طمع بر او مستولی، خلق از شرِ دست و زبان او در آزار، نہ خود از خود راضی و نہ خلق و خالق از او - در پیری به ہوس ہاے جوانی مے پردازد و به طبیعتِ کودکی بازگشت مے نماید *

این است معنیٔ، جوانی در پیری از نقطۂ نظرِ اخلاقی - ہمہ کس از دبدایۂ او بیزار ہمہ کس مرگِ او را خواستگار، تا برود و صفحۂ روزگار را از لوثِ وجودِ خود پاک نماید *

گناہِ این گونہ پیرانِ جاہل در عالمِ حقیقت به دوشِ آغوشِ مادر و دستِ ناقابل مُربّی و زبانِ بے حسِّ معلّم یا دماغِ نالایقِ خود ایشان (چنانکہ گفتہ شدہ) و یا، بیادہ سرائیٔ، بگردنِ ربُّ النوعِ شقاوت است - چہ از پروردگارِ سعادت جز از سعادت صادر نمے شود *

از تقسیماتِ زندگانی باقی ماند تقسیمِ آخرین

یعنی، زندگانیٔ علمی و زندگانیٔ عملی، از نقطۂ نظر تکلیفی۔ اگرچہ بیانِ ایں مطلب در خلالِ[1] مطالبِ گذشتہ آشکار شد ولے تا بحکم روشن شدہ باشد مے گوییم قسمتِ اوّل و دومِ زندگانی را زندگانیٔ علمی و قسمتِ سیم و چہارم را زندگانیٔ عملی مے خوانیم ٭

یحیی۔ دولت آبادی

---

[1] (خلال) موقعہ بموقعہ ٭

باب دوم

نظم

ماہ

اے ماہ چہ ماہی ار بگویم
چوں تو نبود، چہ چارہ جویم
بر روے تو خیرہ خیرہ[۱] دیدم
بر[۲] جملہ کواکبت گزیدم
تو شمع خدایہ فقیری
در[۳] خوردِ سرایہ امیری
تو نوری و رشید[۴] عالم افروز
بہ پاے نمودہ شب و روز

---

۱ (خیرہ خیرہ) گھور گھور کر ۔ ۲ (بر جملہ ۔ ۔ ۔ ۔ گزیدم) میں نے تجھے سب ستاروں سے بڑھیا پایا ۔
۳ (در خورد) لائق ۔ ۴ (رشید) نور ۔

هر لحظه بصورتے در آئی
پنهان شوی و زنو بر آئی
رُشدِ تو همیں سه پنج روز است
زاں پس همه تیرگی و سوز است
هنگام هلال همچو ابروے
در پردهٔ رُخ بتانِ مشکوے[1]
از روزنهٔ خرابه ات نور
اندام پری نماید از دور
در کوه چو چشم و ابروانت
پیروں فگنی همه جهانت
در دل بخیال تاکه[2] مه روے
از بام نموده طاقِ ابروے
عکست به کنار بحر دیدم
پیراهنِ مهابری دریدم
از موج به موج گلرخانت
میرفت ز دیده پیروانت
یک سلسلهٔ شمع بود در آب
از باد فتاده در تک و تاب

لے (مشکوے) حرم سرا ۔ ۲ے (تاکه) شاید ۔

روبت چو به آسمان دیدم
این طرفه ز غیب به شنیدم
مه بر فلک است و ماهتاب است
باقی همه نقش ها بر آب است

ا - و - طهرانی

عذر تقصیرات

ای اختر کاخ و کشور جم — تا کی به خلاف راه سپاری
زان دور نشاط و عید خرم — آخر چه شود که یاد آری
بس مو که سفید کردی از غم — کوتاه کن این سیاه کاری
روزی ز وفا و مهر نرمم — این کج روشی ز سرگذاری

گم نیست ز خاک ما اثر هم

ای آنکه ز بعد ماهی پا — در ملک وجود شاد و خندان
آباد چو بنگری و زیبا — سرتا سر این سرای ویران
چون روی نهی بکوه و صحرا — آزاد تر از هوای بستان
یاد آر ز روز محنت ما — زین حالت هولناک ایران

بهتر شود از پدر پسر هم

چوں رختِ سیاہی از جہاں بست — اے کودکِ عہدِ روشنائی
ویں نحسیِ روزگار بشکست — کرد اخترِ سعد خود نمائی
دانش بہ سریرِ حکم بنشست — در داد ندائے پادشائی
دانم کہ گذشتہ نامِ ما ہست — اخلاف بہ جرمِ تیرہ رائی

تو پردہ مباش و پردہ درہم

بشنو نہ درونِ پردہ تا من — ایں راز بہ پردہ با تو گویم
کامروز بپائے فکرِ روشن — ایں راہ چنانکہ ہست پویم
نے دامنِ کس کنم ملوّن[1] — نے جامۂ خوب و زشت شویم
تا مرگ چو خیزدم ز مکمن[2] — وز بادہ تہی شود سبویم

زیں قصہ ترا رسد خبر ہم

چوں سبزہ دمے کہ ما دمیدیم — در گلشن و باغِ زندگانی
از سردیِ بادِ دے[3] ندیدیم — در لالہ طراوتِ جوانی
تا نالۂ بلبلاں شنیدیم — افسردہ ریاحینِ شادمانی
آوخ[4] کہ ازیں جہاں بریدیم — امید و ہوائے کامرانی

ویں خارِ شکست در جگر ہم

گیرم کہ درِ قفس کشودند — ویں مرغِ شکستہ پر شد آزاد

---

۱ (ملوّن) داغدار ۔ ۲ (مکمن) پوشیدہ جگہ ۔

۳ (دے) شمسی مہینوں میں سے دسواں مہینہ یعنی اکتوبر ۔

۴ (آوخ) حرفِ ندبہ یعنی ہائے ۔

وز صفحۂ خاطرش زدودند[1] اندیشۂ بند و بیم صیاد
یا خنجر آں بہ تیغ سودند تا بشکندش بہ سینہ فریاد
ویں نغمہ بہ پردہ ہا سرودند کز تاب و تواں "کمالی" افتاد
نے بال دگر شدند نہ پر ہم

حاصل چہ ازیں کشودن پر یا بال شدن بہ تیغ گلنار
دارد چہ زبان و سود دیگر خاموشی و نالۂ من زار
ایں باغ کہ خشک گشت و بے بر روئید بجائے ہر گلے خار
شد چہرۂ آسماں مکدر در پردۂ شب بماند اسحار[2]
کندند ز مرغ صبح سر ہم

اے چشمۂ آفتاب تگذار مارا بہ خطر درین سیاہی
اے طلعت صبح پردہ بردار وز حالت ما ببر تباہی
اے باد بہار شو پدیدار دریں باغ بکن چنانکہ خواہی
باشد کہ در ایں چمن دگربار گل ہائے نہد بہ تخت شاہی
ابر آید و آورد گہر ہم

ایں باغ شود دوبارہ شاداب اے مرغک خوش نوائے مسکیں
خوش باش کہ یاسمے دہد تاب در باغ بنفشہ زلف پرچیں
رخشندہ تر از فروغ مہتاب آید بہ چمن دوبارہ نسریں

---

[1] (زدودن) کھرچنا۔ [2] (اسمار) سحر کی جمع۔ صبح۔

خوش باش کہ باز خیزد از خواب　این صبح نہادہ سر بہ بالیں
باشد پئے ہر شبے سحر ہم
مرزا حیدر علی کمالی

جعفر خاں از فرنگ برگشتہ

(بر وضع حالات وطن خود ابراد وارد مے آورد)
رُفقا شرح غم و غصّہ[1] من گوش کنید
شرح حال من و وضع وطن گوش کنید
یاد آں روز کہ در خاکِ اُروپا بودیم
روز و شب در ہمہ جا گرمِ تماشا بودیم
بہ رُخِ ماہ رُخاں والہ و شیدا بودیم
اوّل صبح ہمہ گرم تُوالت[2] بودیم
اوّل شب بہ ہُتل[3] ساکت و ساکت بودیم
خوشی و عیش بہ ہر گونہ فراہم شدہ بود

---

[1] (غصّہ) رنج ۔ [2] (تُوالت) انگریزی ٹائیلٹ یعنی چہرے کی صفائی اور درستی ۔ [3] (بہ ہُتل ساکت و ساکت بودیم) ہوٹل میں خاموش اور تھکا ہوا بیٹھا تھا ۔

دلِ ما فارغ و آسوده ز ہر غم شده بود
در اُروپا نه کسے شیخ[1] معمّم شده بود
نه کسے ہوچی[2] و بیکاره و یارو[3] مے بود
نه سگے بود و نه آوازهٔ عُوعُو[4] مے بود
وقتِ بیکاریٔ خود بنده رُمان[5] مے خواندم
گاه تاریخچهٔ ماه رُخاں مے خواندم
گاه اخبارِ نو از وضعِ جہاں مے خواندم
گاه سرگرم قرابت به قرابت[6] خانه
مے شنیدیم ز مادام[7] گہے افسانه
نه کسے خونِ جگر و خسته ز ہر اشراف[8]
اغنیا را به دراویش نه بود اجحاف[9]
گرم کار آمده ہر کاسب[10] و ہر علاف[11]
اخترِ فضل و ہنر داشت فروزش ہمه وقت
بود در شہر به ہر گوشه نمایش ہمه وقت

[1] (شیخ معمّم) دستار پوش ملّا ۔ [2] (ہوچی) آواره گرد شخص ۔ [3] (یارو) مفت خورده آدمی ۔ [4] (عُوعُو) کتّے کے بھونکنے کی آواز ۔ [5] (رُمان) فرانسیسی لفظ ہے یعنی ناول ۔ [6] (قرابت خانه) اخبارات پڑھنے کا کمره ۔ [7] (مادام) انگریزی میڈم، خانم ۔ [8] (اشراف) رئیس شہر ۔ [9] (اجحاف) ظلم زیادتی ۔ [10] (کاسب) دکاندار ۔ [11] (علاف) مویشیوں کا چاره بیچنے والا ۔

بارِ تلگراف[1] ز ہر گوشہ خبر مے آمد
ہر زماں دلبر ماہ روے ز در مے آمد
آسماں ہم بہ نظر نوع دگر مے آمد
ہمہ وقت از دل و جاں خرم و خنداں بودیم
نہ گرفتارِ وکیلاں[2] نہ وزیراں بودیم
حال[3] چند است کہ من واردِ طہراں شدہ ام
از گلستانِ اُروپا سوے زنداں شدہ ام
یا کہ از ساحلِ امید بہ طوفاں شدہ ام
اندر ایں شہر زن و مرد سیاست باف[4] اند
ہمہ بیچارہ و بیکارہ و لے حراف[5] اند
گفتہ بودند دریں شہر بود شعبدہ باز
از زمیں سوے ہوا مے کند اخترپرواز
بہر تفریح بیارند بہ بازار گراز[6]
گاہ در "مسجدِ شاہ" معرکہ آغاز کنند
مرد و زن جملہ سوئے معرکہ پرواز کنند

---

[1] (تلگراف) تار برقی ۔ [2] (وکیل) ایرانی پارلیمنٹ کا ممبر ۔
[3] (حال چند است) اب تھوڑے عرصے سے ۔
[4] (سیاست باف) سیاسی جھگڑے ڈالنے والے ۔
[5] (حراف) باتونی ۔ [6] (گراز) سؤر ۔

حال اینجا نہ گرامفون[1] نہ سازے داریم
نہ یکے لوطی[2] و نہ شعبدہ بازے داریم
بہر مجنونِ دلِ خود نہ ایازے داریم

لوطیاں آخر از ایں شہر کجا غیب شدند
ہمہ در زیر زمیں یا بہ ہوا غیب شدند
حقہ بازان[3] ہمہ سرگرم سیاست شدہ اند

لوطیاں از دل و جاں حامیٔ ملت شدہ اند
علما زیدہ محور شفرۂ دولت شدہ اند
حالت مردم ایں شہر خجالت دارد

قلبم از حالت ایں قوم ملالت دارد
رفقا زود ترک قصد سفر باید کرد
از چنیں شہر و چنیں وضع حذر باید کرد
مادموزال[4] بہ اروپا است خبر باید کرد

---

[1] (گرامفون) گراموفون +

[2] (لوطی) ایک طائفہ ہے جو بازاروں میں ساز بجاکر بھیک مانگتے ہیں +

[3] (حقہ بازاں ... شدہ اند) تمام دھوکے باز اشخاص پولیٹیکل میدان میں اتر آئے ہیں +

[4] (مادموزال) فرانسیسی لفظ ہے بمعنی لڑکی +

اے حریفانِ دغل پیشہ خدا حافظ تان
اے ہژبرانِ[1] نہ بیشہ خدا حافظ تان

آقائے ریحان

پندِ سودمند

اے پسر گر ہمی کنی پسری
بندگی کن بہ مردم ہنری
بے ہنر چوں درخت بید بود
با ہنر چوں درخت بار وری
با بہت کند و سوخت در آتش
چوں نہ شاخ و نہ سایہ نہ ثمری
ذی خرد، گام[2] زن ز بے خردی
ذی خبر، راہ[3] جو ز بے خبری

لہ (ہژبرانِ نہ بیشہ) جنگل کے شکاری شیر
۲ہ (گام زن) الگ ہٹ جا۔
۳ہ (راہ جو) راستہ بدل دے۔

بہ ہنر آدمی شود زندہ
کہ ہماں مردن است بے ہنری
چوں زر اندودہ[1] نقش گاؤ خراست
بے ہنر پوشد ار قبائے زری
خویشتن را پیمبری خو کن
اگر از دودہ پیام بری
راہ چونیں[2] پدر اگر نروی
سخنش ناخوب و آخلفی[3] پسری
پسری کن مرا بہ علم و ہنر
تا شکنم نیز من ترا پدری
ما سفر کردہ و جہاں دیدہ
توشہ نا رفتہ رسید و تو سفری
از پے ما بپو[4] کہ ہر کہ نکرد
راہروی کے نکرد راہبری
راہ خیرہ[5] سراں مپو کہ زیاں
بینی از سرکشی و خیرہ[6] سری

[1] (چوں زر اندودہ ۔۔۔ خراست) گائے اور گدھے کی طلائی تصویر کی مانند ہے ۔ [2] (چونیں پدر) باپ کی مانند ۔ [3] (آخلفی) بیوقوف ۔ [4] (بپو) چل ۔ [5] (خیرہ سر) احمق - بیوقوف

آدمی را بہ[1] عقل و ہوش و خرد
بندگی کردہ اند دیو و پری

حیلۂ ہیچ و راستی بنود
تا نہ گردی بگرد حیلہ وری

دو جہاں از برائے تو کردند
کہ تو از دو جہاں عزیز تری

از دو گیتی فزوں بود معنات
گرچہ بسیار خرد و مختصری

ہمہ گیتی بسوئے تو رہ سپر است
کہ تو سوئے خدائے رہ سپری

حاجی مرزا حبیب

تبریک بائیس مجلس ملی[2]

شاد باش اے مجلس ملی کہ بینم عنقریب
از تو آید وزدِ ملت را درین دوران طبیب

---

[1] (بہ عقل ... خرد) عقل کی وجہ سے ۔

[2] (مجلس ملی) ایرانی پارلیمنٹ ۔

شاد باش اے "مجلس علیؔ" کہ از تو چہرہ[1] گشت
سوزِ[2] مسجد بہ کلیسا نور ِ قرآں بر صلیب

شاد باش اے "مجلس علیؔ" کہ باشد مر ترا
شرع پشتیبان و دولت حافظ و ملت نقیب

شاد باش اے "مجلس علیؔ" کہ ہستی بے گزاف
آسمانِ مہر و ماہ و زہرہ و کفّ[3] الخضیب

شاد باش اے "مجلس علیؔ" کہ از تایید تو
عاشق بیچارہ شد آسودہ از جورِ رقیب

چشم ہا را روے حوری کام ہا را طعم شہد
گوش ہا را بانگ زُودی[4] مغز ہا را بوے طیب

تا تو بر پای ور این کشور نہ رنجد آشنا
تا تو بر جای در این ساماں نہ فرساید[5] غریب

کس نیاشد زین سپس از جور دیوان[6] در شکنج
کس نماند زین سپس از عدلِ سلطاں بے نصیب

نالۂ مظلوم آید تا بہ تختِ شہر یار
حالت بیمار گردد آشکارا بر طبیب

---

[1] (چہرہ گشت) غالب آگیا ۔ [2] (سوزِ مسجد) مسجد کی عمارت ۔ [3] (کفّ الخضیب) بجانب شمال سرخ رنگ کا ستارہ ہے، یہ جس وقت نصف النہار پہ پہنچتا ہے تو دعا کی قبولیت کا وقت ہوتا ہے ۔ [4] (زُود) ساز کا تار ۔ [5] (نہ فرساید غریب) مسافر نہ تھکے گا ۔ [6] (دیوان) حکومت ۔

کودکاں را کس نہ ترساند ز شکلِ ہولناک
عاجزاں را کس نہ لرزاند ز فریادِ مہیب
خارہ اندر خاک ننشاند طراوت از گہر
غورہ[1] اندر تاک نہ فروشد حلاوت بر زبیب[2]
گول[3] را نبود رقابت با حکیمِ ہوشمند
سفلہ را نتواں عداوت با اصیل و با نجیب
حیلہ‌ئی سگے نتواند بعد ازیں دیو مرید[4]
پارسائی سگے نماید زیں سپس شیخ مریب[5]
بسکہ ظالم را بگشتہ شد خونِ مظلوماں خضاب
بسکہ روے خستگاں از خونِ دل آمد خضیب
شاہ مظفر داورِ گیتی خدیوِ کامراں
آنکہ ذاتش مستطاب[6] و خلقتش مستطیب[7]
آنکہ خصمش ہر کجا جنبش کند باشد مصاب[8]
آنکہ رائش ہر کجا تابش کند باشد مصیب[9]

---

[1] (غورہ) کچا انگور ۔ [2] (زبیب) خشک انگور ۔
[3] (گول) جاہل ۔ [4] (مرید) سرکش ۔
[5] (مریب) شوخ خود ۔ [6] (مستطاب) اعلیٰ ۔
[7] (مستطیب) عمدہ ۔ [8] (مصاب) گرفتار مصیبت
[9] (مصیب) درست، صحیح ۔

بر رعیت مرحمت فرمود قانونِ[1] اساس
چوں رعیت را بدل دارد چو فرزنداں حبیب
در نفوسِ خصم قہرش ہمچو نار اندر حطب[2]
در قلوب خلق مہرش ہمچو آب اندر قلیب[3]
عدلِ ایں شاہ را کرام الکاتبیں داند حساب
کارِ ایں شاہ را امیر المؤمنین[4] باشد حسیب
خسروا ایزد ترا داد است صدرِ[5] کارداں
کاسمانے کرد خواہد دولتت را عنقریب
کبک آمد در خرامش کرگس[6] از رفتار ماند
بلبل آمد در ترنم زاغ افتاد از نعیب[7]
اے مشیرُ الدولہ اے دستورِ اعظم[8] ایکہ زاد
نورِ عقل از راے پاکت ہمچو آتش از لہیب[9]
پیشِ طبع خردہ سنجت ہر گراں آید سبک
نزدِ فکر دور بینت ہر بعید آید قریب
شادیٔ شاہ خراسان و آبادیٔ ملکش کہ تو
دردِ ملت را طبیبی رازِ دولت را حبیب

[1] (قانون اساسی) قیام پارلیمنٹ کا قانون مراد ہے [2] (حطب) لکڑی [3] (قلیب) کنواں [4] (امیر المومنین باشد حسیب) حضرت علیؑ ہی حساب کر سکتے ہیں [5] (صدر) صدر اعظم [6] (کرگس) گدھ [7] (نعیب) کوے کی آواز [8] [9] (لہیب) شعلہ

اے سپہداران دیں بادا شما را تا ابد
عونِ[1] حق خیرُالمعین و حفظِ حق نعمُ الرقیب

ادیبُ الممالک

گُلِ پیش[2] رَس

بماہِ اسفندار[3]، یک سال، شید[4]
بناہید بر پا سمین سپید
نہ شستہ ہنوز از ستم دست، دَے[5]
نہ ابرہ بر افشاند خورشید خوے[6]
گرہ[7] شد گلوگاہِ بادِ شمال
ہوائے وِزِم[8] را نکو گشت حال

---

[1] (عونِ حق) امداد الٰہی۔ (خیرُالمعین) بہترین مددگار + (حفظِ حق) خدا کی حفاظت۔ (نعم الرقیب) حریف پر غلبہ دینے والی + [2] (پیش رَس) وقت سے پہلے کھلنے والا + [3] (اِسفندار) بارھواں شمسی مہینہ، دسمبر + [4] (شید) دھوپ + [5] (دَے) جاڑا + [6] (خوے) میل + [7] (گرہ شد۔۔۔ بادِ شمال) یا دِ شمال کا گلا بند ہوگیا یعنی خزاں کی ہوا تھم گئی + [8] (وِزِم) تیز ہوا +

بصد رنگ سیمرغ[1] زریں کلاہ
بزد تیر در چشمِ اسفند[2] ماہ
گدازید برف و بتابید شید
بجوشید سبزہ بہ جنبید بید
دُو دَہ[3] روز زاں پیش کاید بہار
فریبندہ خورشید شد گرم کار
بہ دستانِ[4] خورشید و زرقِ[5] سپہر
بہارے پدیدار شد، خوب چہر
بُرو برگ[6] تر سر از شاخِ خشک
پر از مشک شد زلفِ بید مشک
دو سہ روز شب گشت و شب روز شد
گُلِ پیش رس، گلشن افروز شد
نگارِ بہار و خدیوِ چمن
گُلِ یاسمیں زیورِ انجمن
بہ یک ماہ ازاں پیش، کایام اوست
برآمد ز مغز و بروں شد ز پوست

[1] (سیمرغ زریں کلاہ) سورج ۔ [2] (اسفند ماہ) سردی کا مہینہ ۔
[3] (دُو دَہ روز) چند روز ۔ [4] (دستان) مکر ۔
[5] (زرق) فریب ۔ [6] (برگ) کونپل ۔

بہ تشدید بر چہرِ خورشید روز[1]
بہ شب خفت پیشِ مہِ دلفروز
گماں بُرد مسکین کہ خورشید و ماہ
بر اُو مہر ورزند بیگاہ گاہ
ندانست کاپدون[2] نہ ہنگامِ اوست
کہ بر جائے مے زہر در جامِ اوست



بناگہ طبیعت[3] بر آمد ز خواب
فرو خفت خورشید و پُر شد سحاب
بتفرید باد از بر کوہسار
بیفتاد ناژو[4] و خم شد چنار
زمانہ خنک طبعی آغاز کرد
طبیعت بہ سردی سخن ساز کرد
بیفتاد برف و بیفسرد جوئے
سیاہ زاغ[5] در باغ شد بذلہ گوئے

---

[1] (روز) یعنی بہ روز، دن کے وقت۔ [2] (کاپدون) اس وقت۔
[3] (طبیعت) نیچر۔ [4] (ناژو) چیل کا درخت۔
[5] (سیاہ زاغ) سرد ملکوں میں جاڑے میں ایک قسم کا کوّا کالے رنگ کا ہوتا ہے۔

سراسر بیفسرد و پژمرد باغ
ہماں پیش رس گوہر شب چراغ
شگفتِ خندہ نازش بہ سنج لباں
بیفسرد و ا دشنامش اندر دہاں
چنیں است پاداشِ زود آمدن
باُمیدِ باطل فرود آمدن



من آں پیش رس غنچۂ تازہ ام
کہ ہر جا رسید است آوازہ ام
من آں نوگلِ برگِ جاں خوردہ ام
بہ غفلت فریبِ جہاں خوردہ ام
سبک راہِ صد سالہ پیمودہ ام
بہ بیگاہ رخسار بنمودہ ام
بچوں گرمئ روز بشگفتہ ام
ز دم سردئ شب بچوں خفتہ ام
زنا بے آبئ عرفت پژمردہ ام
ز سرمائے عادات افسردہ ام

لہ (ز بے آبئ عرفت) رسم و رواج کی بے حیائی سے۔

نہ بودہ در ایام یک روز شاد
نہ خندیدہ در باغ یک بامداد

آقائے بہار

ایں چرا و آں چرا

جوہرِ قدسی نہفتہ رُخ در آب و گل چرا؟
مرغ روحانی بہ تیغ دیو و دد بسمل چرا؟
قلبِ مومن عرشِ رحمان است و منزل گاہِ حق
خیلِ شیطاں را بہ ناحق رہ در ایں منزل چرا؟
محفلِ قدس و مقامِ اُنس و مرآتِ شہود
صورتِ وہم و ہوا را جا در ایں محفل چرا؟
تکیہ زن بر مسندِ جم ناسزاوار آہرمن[1]!
جلوہ گر در صورتِ حق معنیٔ باطل چرا؟
چوں بہ امرِ حق بود اقبال و اِدبارِ عقول
ایں یکے مُدبر[2] چرا واں دیگرے مُقبل[3] چرا؟
آشنایانِ معانی غرقہ در دریا و ما
ماندہ از صورت پرستی[4] بر لبِ ساحل چرا؟

---

[1] (آہرمن) شیطان [2] (مدبر) بدبخت [3] (مقبل) کامیاب
[4] (صورت پرستی) ظاہر پرستی

شیخ را از گفتگو چوں مطلبے حاصل نشد
حرف بے معنی چرا تکرارِ بے حاصل چرا؟
نا بلدے کامل نہ گشت و سالکے واصل نشد
دعوئ بیہودہ و تطویلِ[1] لا طایل چرا؟
شیخ ہادی برجندی

ایں چیست و آں چیست

اے حقیقت پژوہ دانشور
سخنے گویمت بہ سنج و بہ خر
گر شناسی کہ ہیچ نشناسی
بایدت گفت مردِ دانشور
سے نہ بینی و کہ خود سے بینی
باصیر خویش را بہ ہیچ بصر
بینی ، و دیدہ را نہ دید ستی
دانی ، و نیستت ز ہوش خبر

---

[1] (تطویل لا طایل) بے فائدہ طول دینا۔

نہ بہ دانش رہت کہ دانش چیست
نہ بہ فکرت رہے کہ چیست نگر
مغز چونست و چوں و چہ دانش
عقل چونست و چوں کشاید در
درہ دولت ایں شعارع روشن چیست
وز چہ گہ صافی است و گاہ کدر
خویش را باطراز[1] عقل بہ سنج
ریش[2] مفروش و ریشخند مخر
کانکہ[3] بستایدت بہ دانائی
دُم گاوے فزودہ بر سر خر
اگر از خویش آگہی بہ گوے
کہ[4] کہ ای ، وز کجا شدی راہبر؟
ایں فلک را کہ نیستش بن وسقف
ویں قضا را کہ نیستش سر و در

[1] (باطراز عقل بہ سنج) عقل کے قاعدے سے جانچ +
[2] (ریش مفروش) بے عقلی نہ کر +
[3] (کانکہ ...... دانائی) (دُم گاوے ...... بر سر خر)
اگر کوئی تیری دانائی کی تعریف کرے تو سمجھ لے کہ اس نے گدھے
کے سر پہ گائے کی دم لگادی + [4] (کہ ، کہ ای) کہ کیستی یعنی تو کون +

چوں برافراشتند بے تہ و بُن ؟
چوں برافراختند بے در و سر؟
ویں ہمہ تفرقت و اختلاف از چیست؟
در نژاد و نہادِ نوعِ بشر
ایں چرا دل بداد داد و دہش ؟
واں چرا تن بہ بوک[1] داد و مگر؟
او چہ خوردہ کہ پُر دل[2] است چو شیر؟
تو چہ خوردی کہ بُزدلی چوں خر؟
او ز گلخن چگونہ گلبن کرد ؟
تو بہ گلبن چہ ساں زدی آذر؟
ہادیا ایں سخن ندارد بُن
چوں نداری ہنر مدوز و مدر
شیخ ہادی برجندی

خوشبخت زارع[3]

دانی از جملۂ مخلوق کہ خوش بخت تر است؟
آنکہ آسودہ و آزادہ بہ آرد نفسے

---

[1] (بوک و مگر) شاید اور کیا ۔ [2] (پُردل) بہادر ۔ [3] (زارع) کاشتکار ۔

زارے مسکنِ اُو دشت و بیابان و بیلے
نہ چو شہری کہ کند جاے بہ کُنجِ قفسے
بادلِ شاد و تنِ سالم و بازوے قوی
کسبِ روزی کند و چشم ندارد ز کسے
از ہمہ ملکِ جہاں مالکِ یک مزرعۂ
کہ بدست آرد ازاں گندم و ماش و عدسے[1]
چند فرزند بدو دادہ خداوندِ جہاں
کہ بود روشنش از دیدنِ شاں دیدہ بسے
بہ درِ خانۂ شاہان و امیرانِ جہاں
بہ ہمہ عمر نبود است ورا ملتمسے
قلبش از آئینہ صافی ترو از نیت پاک
کفر داند کہ بیازارد مور و مگسے
نہ کسش مدعی و نہ اُو باکس[2] طرف است
نہ ورا ترس ز دزدے و نہ بیم از عسسے[3]
بہ چنیں زندگئی قانع و شاکر شب و روز
نہ ورا در دل آزے و نہ در سر ہوسے

ابو القاسم الحسینی

---

[1] (عدس) مسور ۔ [2] (نہ اُو ۔۔۔۔ طرف است) نہ وہ کسی کا حریف ہے ۔ [3] (عسس) رات کو گشت لگا کر رعایا کی خبر رکھنے والا افسر ۔

مردِ دیندار کیست؟

خود پرستی و حق پرستی را
اے خرد مند فرق بسیار است

سخت آساں شود بلطفِ خدا
راہِ حق گرچہ سخت دشوار است

رہ نیابد بہ سوئے حضرتِ حق
بُرد، ہر کس کہ مردم آزار است

تو و خلقِ خدا اگر بیزار
باشی، از تو خدائے بیزار است

دل بدست آر تا بزرگ شوی
کہ بزرگی نہ زانِ دستار است

شیخِ مردم فریب با دستار
چوں ستورِ[1] گسستہ افسار است

عالمِ بے عمل بہ نصِ[2] کتاب
خر بود کِش بدوش اسفار[3] است

---

[1] (ستور گسستہ افسار) بے لگام گھوڑا۔

[2] (بہ نصِ کتاب) آیاتِ قرآنی کے مطابق۔ [3] (اسفار) بوجھ۔

کارِ خر روز و شب به نادانی
حملِ اسفار[1] و طئ اسفار است

بندۂ پیرِ مے فروشاں باش
کہ ہمارہ[2] درست کردار است

شیخ را خونِ مالکِ دینار
کم بہا تر ز عشرِ[3] دینار است

دل بہ دینار مے فروشد، و خلق
بہ گمانستاں کہ مردِ دیندار است

مردِ دیندار کیست؟ آنکس، کو
خوب کردار و راست گفتار است

مرزا حبیب اللہ

---

[1] (اسفار) سفر کی جمع ۔ [2] (ہمارہ) ہمیشہ ۔
[3] (عشر دینار) دینار کا دسواں حصّہ ۔

رشتۂ گہر

عمرت اے خواجہ گرچہ در گذر است
بیباک بشمر کہ چوں درستِ[1] زر است
گر درستِ زرت عزیز بود
بخدا عمر ازاں عزیز تر است
خواجہ چوں سیم و زر شمار کند
عمرِ وے نیز در خورِ شمُر است
نیمے از عمر نا شمار گذشت
خواجہ در فکرِ نیمۂ دگر است
ایں گرانمایہ عمر را ہر کس
خوار[2] مایہ گرفت بے ہنر است
مردِ بیدار دل چنیں داند
کہ بہ ہیچی ہمارہ[3] در سفر است

[1] (درست زر است) پہلے زمانے میں طلائی اور نقرئی سکوں کو آدھا تہائی اور چوتھائی حصوں میں کاٹ کر کام میں لاتے تھے اس لئے مکمل یا سالم سکے کو "درست" کہتے تھے۔ سعدی کا قول ہے ع
درستے دو در آستینش نہاد

[2] (خوار مایہ گرفت) کم قیمت یعنی حقیر سمجھا ۔ [3] (ہمارہ) ہمیشہ ۔

دُنیا اش راہ و آخرت منزل
سُوئے منزل ہمیشہ راہ سپر است
نفسش گام و ساعتش فرسخ[1]
ہر شب و روز منزلِ دگر است
وقت را سیف قاطع آورد ند
کہ ز تیغ بُرندہ تیز تر است
قطعِ اعمارِ آدمی را وقت
بہ مَثَل ہمچو صارم[2] ذکر است
چہ بود فرق آدمی ز ستور ؟
آدمیت اگر بہ خواب و خور است
از خور و خواب ہر کہ آدمی است
آدمی مشمرش کہ گاو خر است
ایں ہمہ بار چوں بدوش کشد ؟
خواجۂ بے خرد کہ یک نفر است
دلے و صد ہزار گوں تشویش
سرے و صد ہزار گوں عذر است

---

[1] (فرسخ) پونے چار میل کا ایک فرسخ ۔
[2] (صارم ذکر است) تیغ فولادی ہے ۔

در دلش ہرچہ بگذرد آشفت[1] است
بر لبش ہرچہ مے رود آگہ است

دل نخواں کارخ لیست و لعل است ایں
سر نگو گوئے پوکرہ[2] و کہ است

نہ دل است اینکہ صد خرابہ دہ است
نہ سر است اینکہ یک طویلہ خراست

ایں سخن خوار[3] مایہ، شستند بگیر
کہ سخن نیست رشتۂ گہر است

من چو ابر ستم، ایں سخن باراں
تو صدف باش، گوشتا ارنہ کر است

بندۂ پیر مے فروشستم
کہ گدایش گدائے معتبر است

خواجہ باآں بزرگئ دستار
ہمتش سخت خرد و مختصر است

نہ شنید است، یا ہمہ دانش
ایں سخن کز لب پیامبر است

---

[1] (آشفتہ) رنج *

[2] (پوکرہ) شاید ادرکیا * [3] (خوارمایہ) حقیر *

علم چوں با عمل نشد آنباز
بہ مثل چوں درخت بے ثمر است
باغباں افگند بہ سوختنش
ہر کجا شاخ کیش نہ بار ور است
ہر کجا بارگاہ میر و وزیر
شیخ دایم چو حلقہ اش بہ در است
بس فرو بردہ لقمہ ہائے حرام
لیش[1] دعا رنش نماز را اثر است

حسن سبزواری

غزل

ہر شب من و دل تا سحر در گوشہ ویرانہ ہا
داریم از دیوانگی با یک دگر افسانہ ہا
اندر شمار بیدلاں در جلوۂ بے حاصلاں
نے در حساب عاقلاں نے در خور فرزانہ ہا

---

[1] دلش دعا) نہ دعایش را ، نہ اس کی دعا
ہیں *

از خانماں آوارہ ہا در دو جہاں بیکارہ ہا
از درد و غم بیچارہ ہا از عقل و دیں بیگانہ ہا
از سینہ[1] بردہ کینہ ہا آئینہ کردہ سینہ ہا
دیدہ در آں آئینہ ہا عکسِ رُخِ جانانہ ہا
سنگِ ملامت خوردہ ہا از کودکاں آزردہ ہا
تن[2] زندہ ہا دل مردہ ہا فرزانہ ہا دیوانہ ہا
بیچارہ خویش از خویشتن بگسیختہ از ما و من
کردہ سفرہا در وطن اندر درونِ خانہ ہا
مے در پئے اندیشہ ہا نے در خیالِ پیشہ ہا
چوں شیر ہا در بیشہ ہا چوں مورہا در[3] لانہ ہا
چوں گل فروزاں در چمن چوں شمع سوزاں در لگن
برگردِ شاں صد انجمن پر سوختہ پروانہ ہا
رخشاں چو ماہ و مشتری زیں گنبدِ نیلوفری
تاباں چو مہر خاوری از روزنِ کاشانہ ہا
مستند از مئے مینائے دل بنہادہ سر در پائے دل
آوردہ از دریائے دل بیروں بسے دُردانہ ہا

---

[1] (از سینہ بردہ کینہ ہا) سینے سے کینہ نکال کر۔

[2] (تن زندہ ہا دل مردہ ہا) جن کا تن ظاہرا زندہ ہے اور جنہوں نے اپنا دل دنیاوی خواہشات سے مار رکھا ہے۔ [3] (لانہ) گھونسلا۔

گاہے ستادہ چوں کدو از مے لبالب تا گلو
گاہے فتادہ چوں سبو لب برلب پیمانہ ہا

دیگر

ہردم بشارت ہائے دل از ہاتفِ جاں میرسد
ہرکس کہ از جاں بگذرد آخر بجاناں میرسد
یک دم میاسا روز و شب مردی بجو دردے طلب
چوں جاں ز درد آید بلب ناگاہ درماں میرسد
راہ گر دراز آید ترا شیب و فراز آید ترا
چوں ترکتاز آید ترا آخر بپایاں میرسد
این[1] خانہ چوں ویراں شود معمور و آباداں شود
ایں سر چو بے ساماں شود ناگاہ بہ ساماں میرسد
اندیشہ و اندوہ و غم رنج و تعب درد والم
ہریک نہد در دل قدم با حکم و فرماں میرسد
بر دل اگر بارے بود، بارِ غمِ یارے بود
در پا اگر خارے بود خار از گلستاں میرسد

مرزا حبیب

---

[1] (ایں خانہ) سے مراد دل ہے (چوں ویراں شود) جب دنیاوی خواہشات سے خالی ہو جائے۔

غزلیاتِ آقاے "فرّخی" طہرانی

زبس از روزگارِ سخت و بختِ سُست دلتنگم
بہ سختی[1] منفصل با روزگار و بخت در جنگم

دو رنگی چوں پسند آید بہ چشمِ مردمِ دنیا
بغیرِ خونِ دل خوردن چہ سازم من کہ یک رنگم

منم آں مُرغِ دل خستہ، شکستہ بال و پر بستہ
کہ دستِ آسماں دایم ز اختر مے زند سنگم

بگو با عارف[2] و عامی، سپردم جاں بہ ناکامی
گذشتم از نکو نامی، کنوں[3] آمادۂ ننگم

خوشم با ایں تہی دستی بلندی جویم از پستی
نہ در سر شورِ دیہیم نہ بر دل مہرِ اورنگم



---

[1] (بہ سختی منفصل ... در جنگم) منفصل یعنی متواتر (بہ سختی در جنگم) سخت جنگ میں مشغول ہوں۔

[2] (عارف و عامی) دانا اور نادان

[3] (کنون آمادۂ ننگم) اب میں رسوائی پر تُل گیا ہوں۔

از جورِ چرخِ کج روش وز دستِ بختِ واژگوں
دارم دل و چشمِ عجب ایں جائے غم آں جوئے خوں
دوش از تصادُف[1] شیخ و من بودیم دریک انجمن
کردیم از ہر در سخن اُو از جناں من از جنوں
از اشکِ خونیں دل خوشم وز آہِ دل منت کشم
دایم در آب و آتشم ہم از بروں ہم از دروں
مے دید اگر خسرو چو من رخسارِ آں شیریں دہن
مے کند ہمچو کوہ کن با نوکِ مژگاں بے[2] ستوں
در ایں طریقِ پر خطر گم گشتہ خضرِ راہبر
اے[3] دل تو چوں سازی دگر؟ بے راہنما بے رہنموں



چوں ز شہر آں شاہدِ شیریں شمایل میرود
در قفایش کارواں در کارواں دل میرود
ہمچو گرد دنبالِ اُو وادی بہ وادی چشم رفت
پیش پیشش اشک ہم منزل بہ منزل میرود
دل اگر دیوانہ نبود الفتش با زلف چیست

---

[1] (از تصادُف) اتفاق سے +

[2] (بے ستوں) کوہِ بے ستوں +

[3] (اے دل۔۔۔ دگر؟) اے دل اس حالت میں تو کیا کریگا +

کے بہ پائے خویش عاقل در سلاسل میرود
چوں بہ باطن در جہاں نبود وجودے غیر حق
حق بود آں ہم کہ در ظاہر بہ باطل میرود؟
یا رب ایں مقتولِ عشق از چیست کز راہِ وفا
سر بکف بگرفتہ استقبالِ قاتل میرود؟
کوئے لیلےٰ بس خطرناک است زانجا تا بہ حشر
ہیچو مجنوں باز گردد ہر چہ عاقل میرود

فرخی

تمام شد

غلام محمد کاتب پری محل لاہور

بگجلانی الیکٹرک پریس لاہور میں باہتمام بابو نظام الدین پرنٹر چھپی -